

АЗӘРБАЙҶАН

ӘДӘБИ-БӘДИИ ЖУРНАЛ

АРХИВ

9

1980

АЗӘРБАЙҶАН

Бурасы да гәрибә иди ки, бүтүн отагларымызда, мағазаларымызда гоҗуб кетдјимиз шеҗләрин тјама дағылыб кетмәснә бахмаҗара мәнә елә кәлирди ки, атам болшевикләрә һеч дә дүшмән кими бахмыр. Мән он дә болшевикләрә гаршы дәрин кин һисс еләмирдим. Ахшамлар атам һин мин малҗарија тутан командирлә саатларча отуруб сөһбәт едирди. Мәнә елә кәлирди ки, атамн болшевикләрә кин бәсләмәәҗинин әсас сәбәби онун бөҗүк капиталистләрә, һүсүсән бәҗләрә гаршы дүшмән мүнәсибәти имиш. Ким билир, бәлкә о заман совет идарәләриндә атама бир гуллу төклиф еләсәҗдиләр о, буна мәмнунийәтлә разы оларды... Бәлкә ләп Коммунист Партијасына да дахил оларды. Лакин бәлә бир төклиф һеч кәсин ағына да кәлмирди. Атам исә даима горху ичиндә иди. Даима өзүнүн иди, сабаһ һәбсә алыначағы барәдә дүшүнүрдү. Атам анамла еҗзә

КЕРИЈӘ БАХМА, ГОЧА...

бу барәдә сөһбәт едирди. Анам советләрә гаршы там барышмаз иди. Бир вахт она-буна палтар јуҗан, чөрәк биширән Төһфә арвадын инди Шәһәр Советинин сәдри сечилмәси, нахырчы кәдәк Тапдығын муздурлар комиссисинин сәдри олуб варлылара ган уддурмасы анамы јандырыб төкүрдү. Анам атама деҗирди ки:

— Сифариш елә, Гызылбаш оғлу хәлвәтчә, кечә ики-үч ат кәтириб бизи кечирсин Аразын о таҗына. Атамкил дә ордадыр.

— Бәс, — деҗирди, — бу ев-ешик нә олсун?

Анам деҗирди:

— Шура һөкүмәти кедәр, јенә дә гаҗыдыб кәләрик. — Анам гәти шәһәрды ки, болшевикләр кәдикләри кими дә гаҗыдыб кедәчәкләр.

Анам деҗирди:

— Падшаһсыз мәмләкәт олмаз.

Атам да деҗирди ки:

— Болшевикләр Николај падшаһы бүтүн әһли-әҗалы илә күлләлә јибләр.

Әвәли журналын 8-чи нөмрәсиндә.

Атам кечә-күндүз усталарын башынын үстүндә дуруб тикдирдиҗи ев-ешиҗи, бөҗүк бир һәвәслә салдығы бағ-бағчаны гоҗуб кетмәк истәмирди. О, бу ағачларын, күлләрин тохумуну, гәләмини чүрбәчүр јерләрдән кәтиртмишди вә һамысына да өз әлилә әкиб бечәрмишди. Атамн тәбиәтиндә таҗирликлә кәндлик бирләшмишди: о, маһир таҗир олдуғу гәдәр дә һәвәскар кәндли иди. Сонралар, јәни он ики-он үч јашына чатдығым заман да о, мәнә она кәрә «фәрсиз» һесаб едирди ки, мәнним нә тичарәтә, нә дә кәндли ишләрина, физики зәһмәтә һәвәсим олмадығыны һисс едирди. О, тез-тез анама деҗирди ки, билмирәм бунун ахыры нә олачаг?!

Анам исә мәнним һаҗымда атам гәдәр бәдбин деҗилди. Анам тичарәтә дә, ади тәсәррүфат ишләринә дә һәмишә бикәнә иди. Анам да, атам кими, һеч бир заман мәнним һаҗымда өзүмә тәрифи сөз демәзди. Анчаг анамын мәнни һеч дә фәрсиз һесаб еләмәдиҗини һисс едирдим вә бу һисс мәнни анама даһа мөһкәм бағлајан көзәкөрүмәз бир гүввәјә чеврилди. Мән анамы итирмәкдән горхурдум. Мән дүшүнүрдүм ки, бизим күчәдә мән јашда олан Аббас бәјин анасы кими мәнним дә анам өлә биләр. Бәлә фикирләр мәнни дәһшәтә кәтирди. Мән Аббасын өз анасынын өлүмүнү һеч дә вәчинә алмадығына тәәччүб едирдим. Онун әвәзинә мән өзүм дәрин бир кәдәрә далырдым. Мән ону сон дәрәчә јазыг һесаб едирдим. Һалбуки ону бир дәфә дә бикәф көрмүрдүм. О, тамам дәрәсиз-гәмсиз һалда ушагларла ора-бура гачыр, ојаҗыб һаҗ-күј салырды.

Һәтјат мәнним бүтүн варлығыма һаким олан, бир дәгнә дә олса, мәндән узаглашмајан илк горху һисси бу чүр пејда олду

...Бизләрдә, һөкүмәт органлары гуруландан сонра Он биринчи орду-нун һиссәләри, о чүмләдән бизим евдә олан һәрбчиләр дә тәрпәниб кетдиләр.

Биз, демәк олар ки, тамам јохсул вәзијәтдә галмышдыҗ. Зинјәт дә чыхыб кетмишди обаларына. Шәһәрдә чөрәк-филаң да гыт олмушду. Анам инди күндә бир дәфә, өзү дә учуз баша кәләң бишимиш биширди, өзү хәстә оландә исә Бәјим хала вә ја анама чох узаг тоһумлуғу чатан Набат хала кәлиб биширди. Набат хала, гырх беш-әлли јашларында гөзбел, олдуҗа чохсифәт бир гадын иди. Әрә кетмәмишди. Өзүндән бөҗүк бачысынын аиләсиндә јашајырды. Бачысынын әри әсли Аразын о таҗындан олан бир таҗир иди.

Набат халанын биширдиҗи хөрәкләр геҗри-ади дәрәчәдә ләззәтлин олурду. Бир дәфә дә олсун мән ону гашгабағлы вә ја гәмкин көрмәмишдим. Вә мән дүшүнүрдүм ки, «каш мәнним анам да Набат хала кими гөзбел олајды, амма ону кими һеч бир заман хәстәләнмәјәјди!». Әлбәттә, мән үрәјимин дәринлиҗиндә анамын гөзбел олмасына һеч дә дөзмөздим, анчаг анам о гәдәр тез-тез хәстәләнирди ки, вә мән бу барәдә о гәдәр кизли дәрәд чәкирдим ки, деҗирдим, һәр нә олурса-олсун, амма анам азарлама-јајды. Мән көрүрдүм ки, Набат хала һеч бир заман өз тәлејиндән шика-јәтләнмир, һәмишә тәмиз-тарыҗ, сәлиҗә илә кејинир, зарафат еләјиб анамы күлдүрүр. Һисс едирдим ки, арвад өз сөһбәтиндән, биширдиҗи ләззәт-ли хөрәкләрдән өзү дә зәвг алыр. Анчаг өзүнүн јемәји дәрәд-беш јашында ушағын јемәји гәдәр олурду. Баша дүшә билмирдим ки, аллаһ бәлә јахшы бир гадыны ниҗә гөзбел јарадыб?

...Сонра көрдүм атам анамын гәлан даш-гашларындан, гызыл зиф-һәтләриндән нә исә сатыб јахшы гачан бир ат алды. Инкилис јәһәри алды. Бир кечә дә көрдүм ки, ики гатар патронла бир бешачылан алыб, хәлвәтчә кәтирди евә

Бундан бир нечә күн сонра исә гаранлыҗ бир кечәдә атам богазлы чәкмә кејиб, патрондашлары бағлады белниңә. Көҗәмир аты јәһәрләјиб минәрәк анама:

— Аллах аманатында оласыңыз! — дежиб хара исә кетди.

Мөн анамдан сорушдум ки:

— Хара кедир атам?

Анам да анчаг ону деди ки:

— Иши зар, өзкә јерә кедир.

Анчаг сәһәри күн Фатма нәнәмлә данышыгларына кизличә гулаг асыб билдим ки, атам дөрд јолдашы илә Тәбриздән гачаг мал кәтирмәјә кетиб.

Фатма нәнәм деди:

— Бәлкә о тајда кишини дә көрдүләр (јә'ни Бајрам бабамы).

Анам деди:

— Ағлым кәсмир... Онлар јијәсиз јерләрлә чөлләмә кедәчәкләр.

Бир нечә күндән сонра јенә дә гаранлыг бир кечәдә атам кәлди.

Атын тәркизи бағладыгы кечә хурчуну ачыб, галдырды евинмизә. Анам сорушду:

— Бәс сатмага бир шеј кәтирмәмисиниз?

Атам да чаваб верди хи:

— Кәтирмишик. Әдил бәјни евиндәдир.

Әдил бәј атамның јахын досту иди. Үзүндә тәк-тәк чопур олан јоғун, јарашыглы бир киши иди. Тез-тез бизә кәләрди, бә'зән стулда, ја диванда бардашыны гуруб отуарды, мән дә тәәччүб едәрдим ки, Әдил әми бу гәдәр јоғун гылчаларыны нечә гатлајыб бардашгурма отура билир? Нәмишә бизә кәләндә күлүмсәјиб, мәнән сорушарды:

— Киши оғлу, нечәсәи? Нәсән дөјөр, јохса сән?

Нәсән онун, мәнән ики-үч јаш бөјүк оғлу иди. Бизим шәһәрни лап јахынлыгындакы кәндин кәнарында Әдил әмикилин нечә отагдан ибарәт мави тахтапушлу, бөјүк евләри вар иди. Биз тез-тез онлара гонаг кәрдик. Онун әрвады да Бајрам бабамның досту Газының гызы иди. Арыг, сағлам бир гадын иди...

Атам анама деди:

— Хурчуну ач, ушагларә хушкәвәр вер.

Сонра мәнә мә'лум олды ки, атамкил Тәбриздән чүрбәчүр парча-филап кәтирибләр... Вә онлар кәтирдикләрини сатыб гуртаран кими јенә дә кизлин Тәбризә кетдиләр.

Бу әһвалат да мәнә чох мараглы көрүнүрду. Чүнки јаз вахты олдуғундан бүтүн чајлар, о чүмләдән Араз дашыб көјлә кедирди. Атамкил өзләри Аразы пәләдә кечирдиләр. Атлар исә үзкүчүләрин мүшәјәтилә Аразы үзүб кечирдиләр. Бизим шәһәрән Тәбризә атла үч-дөрдкүнлүк јол иди. Бүтүн булары мән атамның анама олан сөһбәтнән билдирдим, билдирдим ки, пәлә чох тәһлүкәли шејдир. Беш алты ағачы јан-јана бир-биринә бәнд еләјиб, алтына үч-дөрд гојун дағарчыгы үфүрүб бағлајырлар, адамлар да отурурлар үстүндә. Пәләни күрәкләјиб кечирир чајдан...

Сонра атамкил јолларла һәр саат, дәстә илә көзән гачаг-гулдурә раст кәлә билләрләр. Бүтүн бу горуларә бахмајарәг атам јаваш-јаваш бизим анлә вәзјәтимиңиз бабатлашдырды. Бу да мәнн севиндирди, чүнки мән бу аз заманда јохсуллуғун нә демәк олдуғуну һисс еләмишдим.

...Совет һөкүмәти гуруландан сонра Гәза ичранјә комитәсинин сәдри бизим маһала кәлишиди. Евинмиздә олан сөһбәтләрдән ешитмишдим ки, көһнә пигилабчылардандир. Бақыда чох һөрмәти вар. Бизим маһала кәләнән сонра да аз вахт ичиндә хејли һөрмәт газанмышды. Намы дејирди: «Јахшы адамды...».

Бир күн атам һәјәчәнли базардан кәлиб анама деди ки:

— Гәза ичранјә комитәсинин сәдри мәнн чағыртырдымшы...

Анам марагла сорушду:

— Нәјә көрә?

Атам деди:

— Мәнән сорушду ки, «сәнин гајынатан Бајрам бәј нә үчүн гачыб Ирана?» Мән дә дузуну дедим... Дедим, јәгин ки, тутулмагдан-заддан горушуб. Деди: «Сән она мәнним адымдан сифариш көндәрә биләрсәми ки, сорхмасын, кәлсин, чыхсын үзә?».

Анам сорушду:

— Бәс сән нә чаваб вердин?

— Дедим, мәнним һејлә имканым јохдур.

Анам деди:

— Јахшы демисән. — Сонра анам сәдрин гарасына ачыглы әләвә етди: — Сифариш көндәрәк кәлсин, сән дә тутуб күлләләдәсэн...

Атам деди:

— Ахы о гәрибә бир сөз дә деди:

— Нә деди? — Анам сорушду.

— Деди ки, Бајрам бәј сифариш көндәр ки, мән ону таныјрам, сорхмасын!

Анам јана-јана башыны булады:

— Сән дә онун сөзүнә инандын? Дејирләр, о, кәңчәлиди, һардан та-чајачаг дәдәми? һејлә ал диллә кәтирдиб тутмаг истәјир.

Атам динмәди. Мән һисс едирдим ки, атам сәдрин сөзүнә инаныр.

О, папирос бүкүб јандырандан сонра:

— Анчаг, — деди, — хошсифәт адамды... Мәрдимәзара охшамыр.

Анам јенә дә ачыгланды:

— Сән дә сөз данышдын. Буларә инанмаг олар?

...Анчаг бир күн анам евдә отуруб машында нә исә тикирди. Мән дә артырмада бачымла ојнајырдым. һава сојуг вә чискинли иди. Бир дә көрдүм чөл тәрәфдән һәјәтимизә учабојду атын үстүндә, әјниндә тағлы јапынчы, башында күмүшү папаг бир адам кәлди. Мән дигтәтлә бахыб бирдән:

— Бабам кәлди! Бабам кәлди!—дејә севинчлә гышгырдым, анам да мәнним сәсимә јүүрду бајыра. Бајрам бабам дүшүб, аты ағача бағлајарәг галхды артырмаја. Мәнним вә бачымның үзүндән өпүб атамның кефини сорушду. Сонра јапынчысыны чыхарыб кәтилиң үстүнә атараг атамның вер-дији стулда әјләшди. Анам сорушду:

— Ај дәдә, бәјәм үзә чыхмысан?

Һәмишә анам бабамла данышанда елә бил ки, утаныб чәкиңә-чәкиңә данышырды. Бу да мәнә гәрибә көрүнүрду. Чүнки анам кимлә олурса-олурсун, данышанда онун сәсиндә һәмишә бир өткәмлик һисс олунурду.

Бабам:

— Јоох—деди,—сәдр о таја јаныма адам көндәрмишиди.

Анам һәрарәтлә деди:

— Сән дә онун сөзүнә инандын?

Бабам көз кими гызаран јагут гашлы күмүш гутусуну ачыб, папирос бүкә-бүкә деди:

— Инансам да, инанмасам да кәлдим. О тајда да јашамаг мүмкүн дејил. Көрәк орда да гачаг јашајасан. Шаһ әрбабларының әлиндән инсан тәңкә кәлп. Чох рәзил олурлар.

Анам деди:

— Буларә да е'тибар јохду, дәдә.

Бабам деди:

— Ондан кечиб... кедәчәм...

Бабамның пенчәјинин алтындан тапанчасының лүләси көрүнүрду.

Анам чај-чөрәк һазырлады. Бабам јејиб-ичәндән сонра саахыб ја-пынчысыны чијиннә салыб, анама деди:

— Сән нараһат олма, Мән һеч бир жохсул кәндлини инчитмәмишәм. Көрсәм ки мәни ал диллә кәтирдибләр, сәдрин өзү үчүн дә јахшы олмә-
жачаг...

Мән баша дүшмәдим ки, бу сөзләрлә бабам нә демәк истәјир. Ону тутандан сонра сәдрин нә вечинә олачаг?

Бабам ағыр, тәмкинли аддымларла һәјәтә енәрәк атыны миниб кет-
ди.

Анам динмәз-сөйләмәз онун ардынча баха-баха папирос јандырып чәкди. Сонра атам кәлди. Анам әһвалаты она данышды, атам да һеч бир чаваб вермәјиб папирос јандырды.

Арадан нә гәдәр кечди, билмәдим, сонра бајырда ат ајағынын тата пылтысыны ешидәрәк јујурдук артырмаја. Бабам атдан дүшүб күмраһ аддымларла чыхды јухары.

Атам онун габагына јеријиб:

— Аллаһа шүкүр, әши,—деди,—сағ-саламат гајытдын.

Бабам јапынчысыны чижиндән көтүрүб стулуң үстүнә атараг деди:

— Әши, дунјада гәрибә ишләр олур.

Анам сорушду:

— Нә мәсәләдир?

Бабам деди:

— Аты Ичрайјә комитәсинин һәјәтиндә баглајыб чыхдым сәдрин отагына, өзү дә сөз вердим ки, гарынынкы гур'андан кечиб, әкәр көрсәм ки, мәни тутмаг истәјир, о саат вурум. Анчаг киши мәни көрән кими гал-хыб күлә-күлә габагына јериди. Мәнимлә әл тутуб сорушду: «Бәј, мәни таныдыныз?» Дедим: «Хејр». Зарафатла деди: «Һејлә шеји јаддан чыхар-
маг олар бәј. О вахт сиз Шипарты дәрәсиндә мәни гачағын әлиндән ал-
масајдыныз, инди сүмүјүм дә сүрмә олмушду.»

Атам һәјәчәнла деди:

— Одур ки, аталар дејиб: «јахшылыг итмәз». Сонра нә олду?

Бабам деди:

— Сонра да билдирди ки, мәни Гәза милис рәиси тәјјин едирләр. Доғрусу, олмаг истәмәрдим, дедим, ахы мән фиргәчи дејиләм. Өзүм дә сиздән гачмышдым. Дејир, биз сизә етибар еләјирки. Дејир, сиздән биринчи хаһишим будур ки, һансы јолла олур-олсун бандитизми ләғв елә-
мәккә бизә көмәк еләјәсиниз, нүфузулу адамсыныз, дејир, сизин сөзүңүзү ешидәрләр.

Бу хәбәр һамыдан чох мәни севиңдирди, мән шәһәримиздә тәза пеј-
да олмуш милисләри көрүрдүм. Демәк, мәним бабам бүтүн о милислә-
рини начальники олачаг! Бу, мәним иззәт-нәфәсини охшајырды...

МӘКТӘБ, УШАГЛАР ВӘ МӘН

Сентјабрын он бешиндә бабам мәни үстү гырмызы дәмирли, бөјүк күрсүлү бинада јерләшән мәктәбә апарды.

Вә орада мәним аңлашылмаз, даими кәдәримә јени бир һисс дә әлә-
вә олунду: мән ушагларын шән чығыр-багыры ичиндә бирдән-бирә өзүмү јалгыз һисс еләдим вә бу һисс сонралар да ејзән мәнимдә олду. Ушаглар аракәсмәдә, синиф отагында о јана-бу јана јујурүшүр, бир-бирләриә каһ өчәшир, каһ зарафатлашыр, каһ масаның үстүнә чыхыб јерә тулаа-
нырдылар. Мән исе бир тәрәфдә дивара сөјкәнәрәк динмәз-сөйләмәз ой-
ларла тамаша едирдим. Мән онлара гаршы өзүмдә бир јадлыг һисс еди-
дим. Мәнә елә кәлирди ки, онлар бир-бирләрини чоҳдан таныјырлар-
бир-бирләриә гоһумдурлар. Ону да билдирди ки, бу, белә дејил. Он-
лар мәнә әһәмијәт вермирдиләр, һеч мәнә тәрәф бахмырдылар да...

Һәмин бу күнләрдә анамын малјарнјасы јенә дә башламышды. Је-
нә дә шиддәтли титрәдиб-гыздырырды. Јенә дә мән һәјәтимиздәки бөјүк
тә арамынын алтына гачыб хәлвәтчә дәрд чәкирдим. Бәлкә мәним мәк-
табаки ушагларын шәнлијиндә иштирак еләмәмәјимин бир сәбәби дә
бу иди... Анчаг, ахы, бизим гоңшумуз Јағубун да анасы бәрк хәстә иди.
Бәрк нә үчүн о синифдә һамыдан чох сәс-күј салырды, һамыдан чох на-
дирчилик едирди?

Бизим илк мүәллимимиз Мирзә Чамал јарымсағгаллы, јарыммолла
тејимли бир шәхс иди. Бизә папагларымызы чыхартмағы әмр етдији һал-
да өзү синифдә дәри палагда дәрс дејирди. Билмирәм дәрсә башладығы-
нәзын нечәнчи күнү иди, анамы евдә јенә бәрк хәстә гојуб кәлмишдим.
Јенә дә ушагларын шән сәс-күјүнә дәрин гүссә ичиндә гулаг асырдым.
Јенә дә бу шәнлик мәнә тәәччүблү көрүнүрдү. Зәнк вурулду. Биз кечиб
мәсәләрла әјләшдик. Мирзә Чамал мүәллим ағыр аддымларла ичәри да-
шыл олуб деди:

— Дурун!

Биз галхдыг.

Деди:

— Отурун!

Биз әјләшдик.

Деди:

— Нәгмә өјрәнәчәјик.

Ушаглар севиңчлә тәрпәнишиләр вә Мирзә Чамал мүәллим башла-
ды өз јаваш, назик сәсилә нәгмәни өјрәтмәјә. Ушаглар һамысы охујурду,
мәндән башга. Анамы евдә хәстә гојуб кәлдијим үчүн нәгмә охумаг һеч
мәним ағлыма кәлмирди. Мән мә'јус-мә'јус гулаг асырдым. Бирдән мә-
нимлә бир масада отуран оған әлини галдырыб деди:

— Мүәллим, бу охумур!

Мүәллим мәнә јахыңлашыб сорушду:

— Нијә охумурсан?

Мән динмәдим. Мирзә Чамал мүәллим һирсләнди, мәним голумдан
дартыб масадан чыхарараг:

— Рәдд ол! — дејиб, итәләјиб салды бајыра.

Мән аракәсмәдән кечиб чыхдым мәктәбин һәјәтинә. Әтрафда һеч кәс
јох иди. Һамы синифләрдә иди. Мән дивара гысылыб дајандым. Мәнә
сәлә кәлди ки, Мирзә Чамал мүәллим мәни итәләјиб бүтүн нисанлардан,
нисанлар јашајан бүтүн әләмдән кәнара салды. Мән бир дә һеч бир за-
ман дахилән бу нисанларын ичинә гајытмадым. Бир дә һеч бир заман да-
хилмиздәки әләм бәрәдә онлара бир кәлмә дә сөз демәдим. Бәримизә кәләң-
дә оддугча қомбул, ағылдан бир аз кәм, Рәшид адлы бир оған атамы
күчәдә көрүб демшиди ки:

— Мүәллим оғлуну нәгмә охумадығы үчүн синифдән говуб чыхарды.

Атам бәрк һирсләниб мәнә о ки вар данлады. Анам да елә хәстә-хәс-
тә она гошулду. Икиси дә мәнә мајмаг, бишуур, даһа билмирәм нә ал-
ландырды. Сонра икиси бир-бирилә далашмаға башлады. Атам анамы
иттиһам едиб дејирди:

— Буну сән белә еләмисән.

Анам да атамы мазәммәт еләјиб дејирди:

— Охшајыб сәнин гардашларына.

Мән сөјүлүб тәғфир олунмағыма бахмајараг өзүмдә гәрибә бир күм-
райдыг һисс едирдим, чүнки анамын хәстә-хәстә бу чүр чанлы, гызғын
дава еләмәси, һәлә десаң атамын онуңла бачармамасы урәјимин дәрин-
аңкларындә мәнә севиңдирди. Амма анамын, мән атамын гардашла-
рына охшатмасы мәнә чох тохунду. Чүнки атамын «гардашлары» дејән-

дә биринчи Губад эмиң көзүмүн габагына кәлирди. Мән дә Губад эмиң охшамаг истәмйрдим.

Беләликлә, атрафымдакы инсанларла мөним арамдакы көзөкөрүмнә сәдд мөһкәмләйрди. Мән өзүмү бу инсанлар арасында жалгыз һисс еләйрдим. Мөним дахили аләмимдә фәрәһли һеч нә олмадығы үчүн даима күскүн, думанлы бир руһла ирәлиләйрдим. Харичи аләмий дәрәди-кәдәри мөним дахили аләмимә нүфуз едирди. Анамын хәстәликләри, атамн мөнимлә кетдикчә даһа сәрт рәфтары, бизим ингилабдан сонракы жохсул һәјәтимиз...

Мән икинчи синифдән чоһ јахшы охумаға башламышдым. Рүстәм адлы чаван мұәллимиз, демәк олар ки, һәр күн мәнә тәрифләйрди. Һәтта, атама да демишди ки, оғлунуз чоһ истәдадлы ушагды. Мән өз истәдадымын нәдән ибарәт олдуғуну билмәсәм дә, онун мәнә лап «Һеч нә» һесап елијән атама тәрифләмәси вә атамн кәлиб буну евдә анама данышмасы мәнә чоһ мутәәсир етмишди. Мән һәјәтимиздәки бөјүк тут ағачынын алтына гачараг хәлвәтчә, нә үчүнсә, јана-јана ағладым. Рүстәм мұәллимә гаршы үрәјимдә исти бир мөһәббәт һисс еләйрдим. О, мөним хәјәлимдә кетдикчә жүксәлирди. Анчаг бир јаз күнү гәрибә бир һадисә олду. Рүстәм мұәллим деди ки: «сабаһ чөлә кәзмәјә кедәчәјик. Орда күкү бишрәчәјик». Она көрә дә күкү бишрәмәк үчүн һәр ушаға бир шеј тапшырды. Мән јағ вә чөрәк кәтирмәли идим. Мөним јолдашым јумурта... вә саир. Бизим јерләрдәки баһарын дүнјада мисли јохдур. Күл-чәкклә долу от дизә гәдәр галхыр. Ағачлар чичәкләйр... Чајлар дашыр...

Вә биздә ән көзәл баһар хөрәји тәзә көјәриб галхмыш јабаны шомудан, зуғулағыннан, кичиткандан биширилмиш күкү сајылырды.

Лакин сәһәри күн һава лис олдуғу үчүн биз кәзмәјә кедәси олмадыг. Мәктәбдән чыхыб евләримизә кедәндә, јолда Рүстәм мұәллим бир дашың үстүндә отуруб мәнә деди:

— Кәтир сәнин јағындан бир јахмач көтүрүм.

Вә о мөним һејбәми ачыб ордакы тәндир чөрәјиндән, јағдан, өзү үчүн јахмач дүзәлдәндә јухары синиф шакирдләри јанымыздан кәлиб кечирдиләр. Анамын түрк забитинә гошулуб Түркијә кедән рәфигәси Мәһбуб ханымын кичик гардашы Бәшир дә онларын арасында иди.

Бирдән Бәшир ғышгырды:

— Мұәллимә бахын, шакирддән рүшвәт алыр, мұәллимә бахын.

Јолдашлары да гәһгәһә илә күлүшдүләр. Рүстәм мұәллим дә Бәширә деди:

— Ај сәнин бојуну јерә сохум!

Өзү дә пәрт олмајараг јахмачыны иштаһа илә јемәјә башлады. Доғ-рүсу, һеч мөним ағлыма кәлмәзди ки, «мұәллим дә ач олармыш... Мұәллимн дә евиндә јемәјә шеји олмазмыш». Бизим шәһәрдә чаматаын һәлә ачлыг чәкдијини билирдим. Анчаг мұәллимн дә ач олмасы...

Мән Мәһбуб халанын гардашы Бәширин һәрәкәтини анама данышаида көзләйрдим ки, о, Бәшири мәзәммәт еләјәчәк, анчаг белә олмады, аһам Рүстәм мұәллим мәзәммәт еләди:

— Даббах Абдулланын оғлундан нә олачаг? — Деди.

МӘН ВӘ КИТАБЛАР

Мән анамын охудуғу галын чилдди китаблара дәрин бир марағла бахырдым, анамын о китаблардан охујуб бизә нағыл еләдији Рүстәм Зал илә оғлу Сәһрабын әһвалаты, «Һинд рачиси», «Арманусија» мачәралары хәјәлимдә тәәчүблү бир ајдынлығла чаиләйрди. Мән Рүстәм Зал пәһләванн әввал танымадығы оғлу чаван Сәһрабла вурушараг, ону өлүм-

чүл јаралајандан сонра голундакы базубәнддән онун өз оғлу олдуғуну билеб нечә саресылдығыны унуда билмирдим. Елә бил ки, о фәчиә мөним көзүмүн габагында олмушду. Чаван Сәһрабын ону мәғлуб еләјиб өлүмчүл јаралајан бу гүдрәтли пәһләванн өз атасы олдуғуну биләндән сонра кечирдији һиссләри мән өз һиссләрим кими дүјүрдүм вә мәнә елә кәлирди ки, дијарбадијар кәзиб өз атасыны ахтаран Сәһраб ону бағышлајыр, она олан мөһәббәтилә өлүр вә бу, чаһан пәһләваны Рүстәм үчүн сағалмаз бир дәрәд олур. Мән онларын һәр икисиндә јүксәк бир аличәнәбдыг һисс едирдим, һисс едирдим ки, әјәр Сәһрабын јеринә мән дә олсајдым, мән дә атамы бағышлардым. Онларын һәр икисиндә олан мәрдилик вә гәһрәманлыг мәнә изаһ елијә билмәдијим фөвгәл'адә һиссләртә ганадландырырды. Мән бүтүн гәһрәманлары заһирән дә јарашығлы, көзәл тәсәввүр едирдим. Чыдырларда ад чыхаран Гарабағ атлары да, гүдрәтли, уңа чинар да, бизим сылдырымлы дағлардакы гарталлар да мәнә көзәл вә аличәнәб көрүнүрдү. Мән Шуша галасынын горхунч учурумлу «Хәзи-нә гајасына» баханда да ејни һиссләри кечирирдим. Бу әзәмәтли гајанын сүкуту мәнә әсрарәнкиз көрүнүрдү: елә бил ки, өз сүкуту илә нәји исә көзләйр.

Анамын охудуғу китаблара бахдыгча мәнә елә кәлирди ки, онларда мәнз мөним сезиб дүјүғүм, мәнз мәнә гаршы бир мөһәббәт сүкут едир. Бу мөһәббәтин нәдән ибарәт олдуғуну билмирдим, анчаг о китаблара гаршы фөвгәл'адә бир доғмалыг һисс едирдим. Һәлә мәктәбдән әввал аһам мәнә охујуб јазмағы өјрәтмәјә башлајанда көрүрдүм ки, сөзләр һәрфләрдән дүзәлир вә мән дәрһал бу һәрфләри өјрәниб сөзләри охујанда санки јени бир аләмә дахил олурдум. Бу аләм дә инсанлардан, онларын тәлејиндән, ишләриндән ибарәт олса да тамам башга иди. Санки бурада һәр шеј, һәр һисс тәзә иди вә бу һиссләр мәнә чоһдан мә'лум иди. Елә бил ки мән өзүм һансы заманда исә о һисслә јашамышам. Мән биринчи дәфә кичик бир һекајә охудум. Орада тәсвир олунурду ки, балача Мурад гоншулуғларындакы бағын јанындан кезәндә гоча бағбан Гәдир баба она јетнмиш сүлу бир армуд бағышлады. Мурад армуду јемәк истајәндә бирдән јадына дүшүди ки, балача бачысы евдә хәстә јатыр, она көрә дә Мурад армуду јемәјәрәк апарыб бачысына верди. Мәнә елә кәлди ки, бу Мурад елә мән өзүм олмушам, мән Мурад олмушам. Анчаг хәстә бачым дејил, аһам олмушдур. Вә мән үрәк сәринләдән сүлу армуду јемәјиб, ғыздырма ичиндә үрәји јанан аһам кәтирмәјимдән тәсәлли алырдым.

Сонра мән «Бир шаһынн гурбаны» адлы балача бир һекајә охудум. Бу һекајәдә касыб бир киши он дәрәд он бел јашлы оғлуну бир тачирә сатычы верди. Оғлан вәзифәсини чоһ ләјагәтлә јеринә јетириб, анчаг бир күн көрүр ки, јекәпәр бир киши чийиндә бир мөчмәји пахлава кәздириб ғышгырыр:

«Пахлава бадамды,

Јејәнә чанды...»

Зә'фәрәһли пахлаванн әтри сатычы оғлана о гәдәр хош кәлирди ки, өзүң сахлаја билмәјәрәк дахылдан бир шаһы көтүрүб бир пахлава алыб јејир. Фикирләшир ки бир шаһы көтүрмәклә тачирә зијан олмаз. Пахлава она ләззәтли көрүнүр. Кәлән дәфә көрүр ки, һәмни јекәпәр киши пахлава илә бәрабәр пешмәк дә сатыр. Оғлан бу дәфә тачирин дахылындан ики шаһы көтүрүб һәм пахлава алыр, һәм дә пешмәк... Беләликлә, оғлан даданыр дахылдан кизли пул көтүрмәјә... Бир күн дә јолдашлары көрүрләр ки, бир полне һәфәри оғланы габагына гатыб апарыр һәбсханаја...

Огланым көрмөдүм, танымадым ата-анасынын халы келиб дурду көзүмүн габагында. Мөн, огланларынын огурулуг үстүндө тутулмаларыны ешиндөндө онларын нө везијетө дүшдүүнү ајдынча көрүб һисс едирдим вэ огланым хулдәсендији мөндө тәэччүб догурурду. Вэ мөн биринчи дөфө оларга өз гәлбимдә фәдакарлыг дүјууларынын көзәллијини һисс едирдим. Әлбәттә, фәдакарлыгын нө демөк олдуғуну сорушсајдылар мөн чаваб верә билмәздим. Анчаг мөн һеч вахт армуду жемәздим, анамкилдән ајры пахлава да жемәздим вэ бу халы өзүмдә һисс етмәк мөни фәрәһләндирди.

Мөн китаблары охудугча елө бил ки, һәр күн ичиндә олдуғум һәјатдан, көрдүјүм инсанлардан узаглашырдым. Мөн даһа гапалы, даһа чәсур олурдум.

Мөн дәрсләрим өрәнмәјә чох аз вахт сәрф едирдим, өзүм дө мүәллимләрин дедијинә көрә һамыдан јахшы охујурдум. Галан вахт әлимә кечән китаблары ачкөзүклө охујурдум. Һәр јени китаб мәнә јени бир аләм кими көрүнүрдү вэ мөн о аләмә даһа тез дахил олмаға чан атырдым.

Робинзон Крузонун маңарасы исә мөним үчүн тамам фөвғәлдә бир аләм олду. Мөн Робинзонун кечирдији јалгызлыгы гәрибә бир ајдын лыгла һисс едирдим. Вэ мөн даима өзүмү онун јеринә гојуб о һәјатла һәм кәдәрләнир, һәм дө ондан зөвг алырдым. Ахырда Робинзонун өз адасыны вэ о һәјаты тәрк етмәси мөни тәәсүфләндирди. Нә үчүн? Јохса мөн истајирдим ки, Робинзонун о јалгыз һәјаты әбәди олсун?

ДУНЈАНЫН КӘДӘРИ

Бәјрам бабам гәза милис рәиси оландан сонра Гызылбаш оғлу Алы кими, һачы кими, Әһмәдалы кими атыб-вурмағы, јахшы ат минмәји ба-чаран икид огланлардан башына топлајыб дағларда, мешәләрдә јурд салан оғру-әјри гачагларла мүбаризәјә башламышды. Ингилабдан әввәл бизләрдә ики чүр гачаг олурду. О адамлар ки, һөкүмәтин, јерли бәјләрин, агаларын зүлмүндән гачыб гачаг олурду, онларын касыб-кусубла, чамаатла иши олмурду. Әксинә, Нәби кими, Сүләјман кими гачагларын јери кәләндә касыблара көмәкләри дө дәјирди. Амма елөләри олурду ки, оғурлуг үстүндә, башгаларына һагсыз зијан вурмаг үстүндә горхуб гачаг олурдулар. Беләләринә һамы нифрәтлө бахырды. Биринчи нөв гачаглары бабам сүлһлө үзә чыхармаға чалышырды. Икинчиләри исә дағда-дәрәдә һәрләјиб, һәһәјәт, тутурдулар. Бир дөфә Бәјрам бабам пул үстүндә бир сејиди өлдүрдүкләри үчүн ики нәфәри тутуб кәтирмишиди. Сонра дедиләр ки, онлары чамаатын көзүнүн габагында күлләләјәчәкләр. Һәмин күн Фатма нәнәмлә бирликдә мөн дө кетмишидим тамашаја Шөһәрин ортасындакы мејдана чохлу чамаат жығылмышды. Једди-сәккиз нәфәр әли түфәнкли адам һазыр дајанмышды. Фатма нәнәм арвадларын ичиндә, јердә отурмуш гоча бир гараны көстәриб деди:

— Һәмин өлдүрүлән сејидин анасыды бу арвад.

Бир аздан көрдүк көзләри бағлы ики дустағы милис нәфәрләри кәтириләр. Онларын ајаглары јалын иди. Мејданда чохлу сары тикан варды. Биринчи фикримдән кечән о олду ки, «бунар бу тиканлы јердә ајагјалын неча јеријәчәкләр?». Онлар издиһама чатыб дајандылар. Бирн ортајашлы, о бири чаван иди, һәмин чаван:

— Ај чамаат, — деди, — разы олмайын ки, бизим һаһаг ганымызы төксүнләр.

Әлбәттә ки, чамаатдан сәс чыхмады. Сонра милисләрин башчысы команда верди. Милисләр силаһы үзә көтүрөндө бир нәфәр сарыбәниз, гаракөјиәкли адам ирәли јеријиб, һәмин милисләрдән бирини түфәнкли-

ны алараг ону керн итәләјиб өзү түфәнки үзүнә көтүрдү. Бу да мәнә тә-сир еләди. Мөн сонрлар да һеј фикирләшдим ки, «көрәсәнә үчүн о адам мәнз өзү вурмаг истәди?».

Гәрәз, дустаглары күлләләдиләр, мөн нө онлара баха билдим, нө дө арвадларын ичиндә отуран гоча гарыја. Мөн чаван дустагын дедији ахырынын сөзләри хатырлајараг һеј фикирләширдим ки, «көрәсән, доғруданмы, онларын кунаны јох иди? Ким билир, — дејирдим, бәлкә дө кунанлары јохмуш?».

Мөн үзүн заман о дөһшәтли әһвалатын тә-сириндән хилас ола билмирдим. Биринчи дөфә оларга мәнә елө кәлирди ки, адамлар үчүн бир-бирини өлдүрмәк дө бир һејваны өлдүрмәк кими асандыр. О дустаглар сејиди өлдүрмүшдүләр. Бу адамлар да онлары өлдүрдүләр. Демәк, әввәз-әввәз олду. Нечә ки бизим кәндә бу ону өлдүрүрдү, онун да гоһуму кәлиб буну өлдүрүрдү. Мөн алыннан интигамын тәсәллисини һеч вәһидә тәсәввүр еләјә билмирдим. Бу да мөндә инсанлара гаршы шүбһәли, со-сүт бир һиссә сәбәб олурду. Адамлар мәнә јад вә анлашылмаз көрүнүр-дү. Һәтта, мәнә елө кәлирди ки, Бәјрам бабам да мөндән хейли узаглаш-мышдыр.

Бизим евимиздә кетдикчә тутгун бир аби-һава јаранырды. Көрүрдүм ки, атам да, амам да бүтүн күнү гашгабагы олурлар, бир-бирләр-дә нө бардәсә һеј данышырлар. Тезликлә о бири отагдан хәлвәтчә гу-даг асыб билдим ки, сөһбәт «нечә долаһмаг» бардә кедир. Атам дејир-ди ки, јени һөкүмәт сәрһәдләри бағлајыб, даһа Ирандан гачаг мал кә-тирмәк мүмкүн дејил. Амам да әсәби дејирди ки, әкәр вар-јохумузу ба-шына Губад даш салмасајды, ијә бу күнә галырдыг ки?. Атам да дал-бадал папирос чәкәрәк дејирди ки, аллаһ Губада лә-һәт еләсин.

Атамла гардашы арасындакы бу мүнәсибәт јенә дө мәнә Мәлик Мәммәдлә гардашлары арасындакы әһвалаты хатырлададым. Мөн һеч вәһидә баша дүшә билмирдим нечә олур ки, бир анадан доғулан гардашлар бир-бирләрилә дүшмән олурлар?

Бәјрам бабам Гәза милис рәиси олдуғуну икинчи иди бәрк хәстә-ләнәрәк вәфат етди. О заман амам да хәстә јатырды. Тутгун бир гыш кү-нү иди. Атам кәлиб амама үрәк-дирәк верәрәк деди:

— Өзүнү тохтаг тут. Бүтүн јаранан келчәк.

Анам һеч бир сөз демәди. Амма көзләриндән сакит јаш ахырды. Сонра о, мәнә деди:

— Кет, бабаны көр.

Мән дө елө бил ки, тамам гејри-шүүрә бир һәрәкәтлө бабамкилә кедиб көрдүм ки, Фатма нәнәмә Күлбәс арвад јердә, јоргал-дөвәјин ичиндә сәсенз, хәфифчә бир јухуја кетмиш кими көрүнән бабамын јанын-да отурублар, бабамын көзәл үзү чох арыглајыб көјөрмишиди. Чал сач-лары әввәкли кими јана даранмыш кими иди. Мән ајаг үстүндә дуруб она бахырдым. Күлбәс арвад мәнә деди:

— Кал, бабаны өп.

Лакин мән, нө үчүнсә, јеримдән тәрпәнмәдим. Мән агламышым да, тамам шүүрсүз оларга бабама тамаша едирдим. Сонра чеприлиб, сәсенз-чә кәлдијин кими сәсензчә дө чыхыб кетдим. Мән багын ичилә дизә гә-дәр галхмыш гары ајаглаја-ајаглаја евимизә тәрәф кәдәркөн бирдән, үч ил бундан габаг белә бир гарлы гыш күнүндә бабамын ајагларында узуубоғаз чәкмә, әјиндә хәз күрк, белиндә онатылаан тапанча, жәшүр көһәр атынын үстүндә Гызылбаш оғлу Алыннын мүшәјнәтилә Агдама кетдији јадыма дүшдү. Көзүмүн јашы сел кими ахмаға башлады. Мән багын сәсензлији ичиндә будагларыны гар әјән ағач сөјкөниб јана-јана ағлајардым. Бабам дүңјадә мөни әзилләјән јекәно адам иди. Лакин мән

бу барәдә дүшүнмүрдүм. Мән адамларын сојуг, јабанчы мүнәсибәтинә алышмышдым.

Мәни ағладан о иди ки, бир дә һеч заман бабам кәһәр аты минмәјәчәк. Бир дә һеч заман гырмызы ағач гобурлу онатыланы белинә багламајачаг, бир дә һеч заман бу дүнјаны көрмәјәчәк. Демәк, бу дүнјанын кәдәри әбәдидир.

Бирдән ағачын будағына бир сәрчә кәлиб гонду вә будағын гары силкәләннб үзүмә төкүләрәк мәни диксиндирди. Елә бил ки, мән ағач чох ағыр, мәјус бир јухудан ајылыб она бахдым. Сәрчә дә тәлашла орабура вә мәнә бахараг һәјәчанла сәсләнирди. «Јәгин ачдыр, јем ахтарыр» — дејә мән дүшүндүм, нечә күн иди галын гар һәр јери өртмүшдү. Демәк, бу дүнјанын дәрдн әбәдидир!

Мән, бәлкә чөрәк гырынтысындан-заддан бир шеј тапдым дејә чибәләримн ахтардым, амма һеч нә таппадым. Сәрчә учуб кетди вә мән онун ардынча бахараг нә үчүнсә Гарачаны хатырладым. «Көрәсән бу сојутгыш күнүндә о, анасыз, атасыз нејләјир? Көрәсән ачды?» Сонра мән о заман јайлагда Бајрам бабамын Гарачаја пул вердијини хатырладым. «Көрәсән Бајрам бабамын вәфатыны биләндә Гарача ағлајачаг?! Амма анасы онлары гојуб гачанда һеч ағламырды». Гоншуму, мәним јашндым Аббас бәј дә анасынын вәфатындан данышанда һеч ағламырды. Нечә бикәф дә олмурду. Демәк, бу дүнјанын дәрдн әбәдидир!...

Мән көзүмүн јашыны голумла силәрәк, ағачдан араланыб евимизгә кетдим.

Сәһәри күн атам бир араба тутараг Фатма нәнәмлә вә бир молла илә бабамы өз атасынын, әчдадынын јанында дәфин етмәк үчүн Күрдобаја апарды.

...Инди анамын бу тутгун гыш күнүндә хәстә јатмағы мәни әввалкинән дә чох гурхурду. Мән мәктәбдә даима гашгабаглы олурдум. Мән тәнәффүсләрдә ушаглардан ајрылб хәлвәт бир јерә чәкиләрәк ејзән аиама дуа едирдим. Бунунла белә мән өз синфимиздә ән јахшы охујан шакирд идим. Евимиздә, хусусән атам хәстә олдуғу заман чох тутгун, кәдәрли бир вәзијәт јаранырды. Демәк олар ки, һеч кәс, һеч кәслә данышмырды. Нәјәтнмыз да хејли јохсул кечирди. Сәһәр гара човдар унундан биширилмиш јаван чөрәклә әвәлик дады верән чај, күнорталар да чох касыб бир наһар. Лакин әкәр атам тез-тез азарламасајды, бунларын һеч бири мәним көзүмә көрүнмәздн.

...Бајрам бабамын тәзијәси совуландан сонра Фатма нәнәм гајыдыб кәлди өз евләринә. О заман Бајрам бабамкил јайлагда оландә Нуру дајым арана кәлиб, пула кәдән нә варымышса һамысыны сатыб-совдугундан, ингилаб заманы биз гачандан сонра јердә галан шејләри дә о-бу апардығындан Фатма нәнәмн доланагагы үчүн даһа бир шеј галмамышды. Анам бишишдән-заддан һәрдән мәнә верирди ки, апар нәнәнә. Анчаг мән бабамдан сонра даһа Фатма нәнәмкилдә гала билмирдим. Фатма нәнәм тәк-тәһһа галмышды. Атамла арасы олмадығы үчүн биздә кәлмирди. Нуру дајым да јенә јоха чыхмышды. Нәрда олдуғу мәләум дејилди. Анчаг бабамын вәфатындан үч-дөрд күн сонра атам шәһәрдән хәбәр кәтирди ки, дејирләр Нуру Шушала јахшы гуллуғдады. Кефи дә јаман көкдүр. Мән гача-гача кәлиб бу хәбәри Фатма нәнәмә дедим. Елә бил ки, арвадын көзүнә ишыг кәлди. Доғрусу, бу хәбәр мәним өзүмү дә севиндирди. Дајымн јени һөкүмәтдә «јахшы гуллуғда олмасы» мәни фәрәһләндирди.

ЈЕНӘ НУРУ ДАЈЫМ...

Бир јаз күнү бир дә көрдүк Нуру дајым үч түфәнкли милислә, атлы кәлдиләр бизә. Атам базардајды. Анам дајымы көрәндә јәгин ки, Бајрам бабама көрә көзләри јашарды. Нуру дајымн дә көзләриндән бир-бирини дамычы сакит һалла үзү ашағы јуварланырды. Мән јүјүрүб дајымн кәлдијини Фатма нәнәмә хәбәр вердим. Арвад гылчалары бир-биринә долаша-долаша мәнимлә кәлди бизә. Нуру дајымн бир нечә санијә арвадын үстүндә дајанан бахышларында биз кими сојуг бир шеј һисс еләдим. Јәгин бунә көрәдир ки, арвад өзүнү итириб бир сөз демәди. Оғлу да бир сөз демәди. Мән пәрт олдум. Фатма нәнәмә јазығым кәлди. Дајымн «јахшы гуллуғда» олмағы да, үч милислә атлы, түфәнкли кәлмәјн дә көрүмдән дүшдү. Дајым мәнә јад вә гәддар көрүндү.

Һамысындан бәтәри дә бу олду ки, сәһәри күн Фатма нәнәмкилә кәдәндә ичәридә дајымн гәзәбли сәсини ешидәрәк ајаг сахладым. О нәнәмә дејирди:

— Дур, һәр нә вар кәтир!

Фатма нәнәм дә анд ичиб дејирди ки:

— Бунлардан савајы һеч нә галмајыб!

Ачар јериндән бахыб көрдүм ки, бабамын һри гызыл сааты, үч-дөрд үзүк, үч-дөрд гызыл пул столун үстүндә, дајымн габағындадыр. О, вәһимә ичиндә дајаныб анд ичән нәнәмн ағыр сөзләртә данладығда мән ордә дајана билмәјиб гајыдыб гачдым. Фатма нәнәмн көмәксизлији, дајымн һәрәкәти мәни дәһшәтә салмышды.

Сәһәри күн дајым чыхыб кетди.

Бу әһвалатдан бир нечә еј сонра бир дә көрдүк, дајым, тәхминән, он једди јашында, көзәл бир әрмәни гызыјла кәлди. Мәләум олду ки, дајым Анаһит адлы бу гызла евләнмишди. Анам да, атам дә кәлини чох шадлығла гаршыладылар. Онлар үчүн хусусән отаг ајырдылар. Анаһит чох мейрибан гыз иди. Анамын да хошуна кәлирди. Анам бармағындакы үзүкләрдән бирини она бәјкөрүнәчәји верди.

Атам јәгин борч пулла кәлинә палтарлыг парчалар алды, анама да тапшырды ки, һәр күн јахшы хөрәкләр биширсн.

Анчаг дајымкил кәдикләринин үчүнчү, дәрһунчү күнү бизи дә, бүтүн гоншулары да тәзәчүбә салан гәрибә бир әһвалат мәләум олду. Гуручаја ојнамаға, чиммәјә кәлән ушаглар моһә хәбәр кәтирдиләр ки, «дајым һәр күн арвадыны апарыб Гуручајын гырағында дөјүр». Мән инап-иладығым үчүн бу барәдә аиама һеч нә демәдим. Сәһәр јенә дә дајым арвады илә кәзмәјә кетди. Мән һисс еләдим ки, дајым кәзмәк ады тутан-да гызын көзләринә бир вәһимә чөкүдү. Онлар кәдәндән сонра мән дә Әјүлүб адлы јашыдымы дилә тутуб, онунла Гуручаја кетдим. Биз хејли арвадан көрдүк ки, дајымла арвады чајын дикдириндә јанашы дајаныб сәһбәт едирләр. Мәним нә үчүн кәлдијимдән Әјүлүб хәбәри јох иди. Рәһил сапанда даш гојуб гушлары атырды. Мәним көзүм нсә дајымкилдә ели. Дајым әлини өлчә-өлчә гәзәблә нә исә деди, сонра гызга даладал ки силлә вурду. Гыз чеврилиб гачды. Дајым јетириб гызын сачларындан јанышараг чаја тәрәф сүрүдү, гыз эт үрпәрдән тышгырыг гонарды. Әјүлүб чеврилиб бахараг һәјәчанла мәнә деди:

— Ора бах! Ора бах! Дајын арвадыны көр нејләјир!

Мән јеримдә донуб галараг Әјүлүба чанаб вермәдим. Дајым гызы чаја тәрәф сүрүјүр, гыз да багырырды. Бу заман о бири саһилдәки дикдирдән чаја бир атлы енди. Дајым гызы бураҳды, мән донуб шәһәрә тәрәф гачдым, Әјүлүб да мәним ардымча...

Анам машында тикиш тикирди. Мән әһвалаты данышдығда атам тәпчүб етмәди вә көзүнү тикишиндән чәкмәјәрәк деди:

— Халхын гызыны дејә-дејә дәли еләјәчәк.

Нисс еләдим ки, анам әһвалаты билирмиш. Мән ондан сорушдум:

— Ахы нијә дөјүр ону?

— Нә билим нијә дөјүр? — Дејә анам јенә дә көзүнү тикишиндән чәкмәдән чаваб верди.

Орасы да мәнә чох гәрибә кәлирди ки, онлар Гуручајдан гајдыб кәләндә елә ширин данышыб күлүрдүләр ки, елә бил һеч нә олмамашды.

...Мән бөјүдүкчә даима кәдәрли, гашгабагы олмағымын сәбәбин нисс етмәјә башлајырдым. Нисс едирдим ки, мән бу дүнјада һәмшә фәрәһли һадисәләр, әһвалатлар кәрмәк истәјирәм. Инсанлары һәмшә шад, аличәнәб кәрмәк истәјирәм. Ләкин мән даима бунун әксинә раст кәлирдим. Она кәрә дә өзүмү хошбәхт нисс еләјә билмирдим. Мәним әһвали-руһијјәм термометрдәки чивәјә бәнзәјирди: чивә исти-сојугдан галхыб ендији ки ми мәнним әһвали-руһијјәм дә әтрафдағы инсанларын ләјәгәт вә севинчиндән асылы иди. Мәсәлән, мән истәјирдим ки, анам һәмшә сағлам, севинчли олсун, амма о тез-тез азарлајырды. Истәјирдим ки, атам мәнә чох истәсин, мәннимлә шад рәфтар еләсин, мәнни данлама-сын, анамла да һәмшә шад долансывлар. Амма атам һәмшә мәннимлә сәрт рәфтар еләјирди, мәнндә һеч бир фәрәһли чәһәт кәрмүрдү. (Бәлкә дә көрүрдү, бәлкә дә мәнни истәјирди. Јәгин ки, истәјирди. Амма мән буну нисс етмирдим.) Анамла сөзләри дүз кәлирди, тез-тез далашардылар.

Мән Нуру дајымын јакшы ат минәјинә, чох сәрраст күләә атмағына, көзәллијинә вәләһ олурдум. Амма онун Фатма нәнәмлә рәфтары, Имашла олан әһвалаты, тәзә евләндији чаван арвадыны һәр күн апарыб Гуручајда дөјмәс онун һаггындағы јакшы ниссләрин һамысыны јујуб апарырды. Илк дөфә мән мәктәбә бөјүк бир фәрәһлә, фәрәһли хәјалларла кетмишдим. Амма лап биринчи күн, биринчи дәрәдә Мирзә Чамал муәллим мәнним дәрдимә билмәјә-билмәјә ушағларла бирликдә маһны охумдығым үчүн мәнни кобул тәрзәдә итәләјиб бајыра салды. Ушағларын көзү гаршысында мәнни тәһбир етди. Евдә дә бу мәсәләни билән ата-анам мәнним нә үчүн маһны охумамағымын сәбәбини өјрәниб дәрдимдә галмағ әвзәнин мәнни «мајмағ», «филити» дејә данлајырдылар вә саңра... вә саңра...

...О вахт, Бајрам бабам бәрк хәстә оландә бир күн анам мәнә деди ки, «көч о бири евдә бабана дуа елә. Дејирләр, аллаһ күнаһсыз ушағларын дуасыны тез ешидир». Мән дә о бири отаға кечәрәк Фатма нәнәм ки ми әлләримә көјә галдырыб аллаһдан илтимас еләдим ки, бабамә шәфа версин.

Доғрудур, бабам сағалмады, ләкин мән јенә дә аллаһдан әлими үзәмәдим. О вахтдан сонра мән, демәк олар ки, һәр күн аллаһдан хәһиш едирдим ки, анам хәстәләнмәјә гојмасын. Сонра мән өзүм һәмдәрд тәләдигымә севинәрәк ејзән һәјәтимиздәки бөјүк тут ағачын алтынла төкәләнәрәк, көзләримә көјә дикиб пичикликләримни, кәдәрләримни аллаһа сөјләмәјә башладым. Вә мәнә елә кәлирди ки, аллаһ мәнни динләјиб вә нә вахтса мәнним илтимасыма әнчәм еләјәчәк.

...Дајымкил кәдәндән он-он беш күн сонра Анаһитин анасы Зәро кәлди. Бу, учабојлу, еңликүрәк, үзүндә хал, чох јарашығлы, тәмкинли бир ермәни арвады иди. О, анамкәлә деди ки, «Нуру, мәнним гызым дилә тугуб, көтүрүб гачыб. Кәлмишәм гызымә гајтарым апарым».

Анам да чаваб верди ки:

— Гызын өз хошу илә кәлиб. Апармаға ихтијарын јохдур.

Ләкин Зәро дедијиндә дөјмүрдү. Гызыны кәнара чәкиб, ермәни дилиндә һәрәрәтлә һеј нә исә дејирди.

Сонра атам Зәроңу баша салмаға чалышырды ки, «даһа ишдир дугуб, бир-бирләрини истәјирләр».

Мән биринчи дөфә оларга атамә тамам башга бир адам ки ми көрүрдүм. Биринчи дөфә оларга атамын ағыллы, тәмкинли, һөрмәткар, хошсәфағ бир адам олдуғуну көрүрдүм вә нә үчүн онун мәнә гаршы да белә олмадығына јанырдым.

Дајым, Зәроја нә гөдәр дил төкдүсә дә, олмады. Ахырда Зәро шикајет еләди. Гызы чағырыб дамышдырдылар. Сорушдулар ки, «гајдыб анамла кетмәк истәјирсәнми?». Деди: «Истәјирәм».

Зәро гызыны көтүрүб кетди Шушаја. Нуру дајымын үрәји кетди. Мән дә тәәччүб едирдим ки, «бәс о Гуручајдағы әһвалатлар нә иди, бу вәдир?!». Фатма нәнәм оғлуңун бу чүр һал кечирмәјиндән вәһимәјә дүшүшүдү. Аңчағ корхусундан оғлуна бир сөз дејә билмирди...

Бир нечә күндән сонра башга бир һадисә олды. Нуру дајымын газә һөкүмәтиндә мүнүм вәзифәдә олан бир досту она кәләвәтчә дејир ки: «Дәр лап бу саат гачмасан, сәни кечмиш ишләринә кәрә тутачағлар, үзәүјүн гәрәры вәр».

Бир күн әввәл Гызылбаш оғлу Алы да бизә кәлмишди. Күндүз саат он бир, он ики оларды. Бир дә көрдүк ки, дајым тәләсинк кәлиб амам гыраға чәкәрәк нә исә һәјәчанла деди. Сонра балача тапанчасыны сөбинә гојарағ Алы илә бирликдә евдән чыхыб базара тәрәф дејил, бизим евин үст тәрәфиндәки јала тәрәф кетдиләр. Өзләри дә елә јеријирдиләр ки, елә бил кәзмәјә кедирдиләр. Онлар јаваш-јаваш кедиб јалы ашдылар о бири тәрәфә. Сонра һачандан-һачанә Алы төк гајдыб кәлди. Анамә деди ки, «Нуруңу лап Гараханбәјлинин алтына гәдәр апарыб өтүрдүм».

Вә елә бу заман бир нәфәр һөкүмәт адамы ики нәфәр миллисә кәлдиләр бизә. Һәмни адам амамә деди:

— Һардағы Нуру?

Анам да чаваб верди ки:

— Билмирам. Сәһәрдән кедиб шәһәрә.

Кәләнләр дајымын бешатылан түфәңкини вә патронла долу ики кәнарини көтүрүб кетдиләр.

...Фатма нәнәм ниди өз евләриндә төкчә олурду. Оғлуңун гачдығыны ешиндәдә арвадын дәрди јенә дә бирон артды. Јенә дә саатларча оғлуна дуа еләјирди. Бабамдан сонра онларын евләри мәнә олдуғча тутуңи вә кәдәрли көрүңүрдү, мән бу бинадағы отағларын нечә дарысгал олдуғуну јалныз ниди нисс едирдим. Мән Фатма нәнәмни кечирдији пәтирәбләрә да ниди даһа дәриндән дујурдум. Көрүрдүм ки, һеч кәсин вә о чүмләдән ата-анамын да Фатма нәнәмни нә чәкдијиндән хәбәрләри нә јохдур. Көрүрдүм ки, бу барәдә дүшүнмәк онларын һеч ағына да кәлир. Көрүрдүм ки, һамы Фатма нәнәмә бикәнади. Вә бу мәнним тәбиятими дәки мәјуслугу артырды. Мән адамларын мәнндән дә беләчә дахилән узағ олдуғларын ачы бир кәдәрлә дүшүңүрдүм. Сонра мәнним, бу барәдәки ниссләримни, дүшүнчәләримни миҗасы кетдикчә бөјүјүрдү. Гошулуғумуздаки гоча гары нәчәләрә баһадәр кәлиңләрин нечә диван тутуғларын вә әрләрини онларә гаһмар чыхдығларын ешитдикчә бутун мүнһитим мәнә бабамкиәни еви ки ми тутуңи вә кәдәрли көрүңүрдү.

Биринчи дөфә оларга јалныз өзүмүн дејил, умумијәтлә, инсанларын һәјәтиндағы дәрләрә нисс едирдим. Гоңшумузда бир киши үч ушағы илә арвадыны атарағ, кедиб дөвләтли дул бир арвадла евләниб онун евинә кирмишди. Мән бу әһвалаты ешиндән Күрдобадәки Гарачаны ва онун чобана гошулуб гачан анасыны хәтирләдим. Биринчи дөфә оларга инсанларын нәји, һансы зөвгү исә өз өвәлләриндән чох истәдикләрини дәрк еләмәјә башладым. Бу мәнә сон дәрәчә гәдәрлиг ки ми көрүңүдү. Арвад-ушағларын атыб кәдән кишијә бәзән күчәдә-задда раст кәлир-

дим. Онун башга кишилэрлэ зарафатлашдыгыны, гәһгәһә илә күлдүүүнү дө көүрдүм вә онун бу шадлығы мәнә ијрәнч тә'сир еләјирди. Мән һеч вәһһә аилаја билмирдим ки, ушагларыны јіјәсиз атыб кедән, онларын ач-суузулугундан хәбәри олмајан адам башга бир шејдән нечә зөвг ала биләр?! Бу чүр адамлар да мәнә Нуру дајым кими анлашылмаз, мүәмә малы көрүнүрдүләр. Амма бүтүн бәдәни, сачлары, кирпикләри думан олан Кәклик халанын бизим алт евдә, торпаг дөшәмәнин үстүндә оғланлары илә әјләшиб көј соғанла чөрәк јемәләри вә һеч биринин дә үзүндә наразылыг, кәдәр-филян әләмәтләри көрүнмәмәси мәнә олдугча хош тә'сир бағышлајырды. Кәклик хала кими аналары олдуғу үчүн мән онун оғланларыны хошбахт һесап еләјирдим. Онларын лап көрпә вахтларындан атасыз галдығлары барәдә исә дүшүнүрдүм.

...Нуру дајым Гарабулагдан гачадан бир нечә ај сонра бир күн атам күнорта наһарына кәләндә бир нөв истәһза илә анама деди:

— Гардашын Бақыдады, еви дә сатыб Мухтар бәјә.

— Һансы еви? — дејә анам тәәччүблә сорушду:

Атам ејни ифадә илә деди:

— Нечә евиниз вар? .. Бурдакы ата евинизи.

Анам ачығлы деди:

— Ев анамынды. Нурунун нә ихтијары вар, сатсын!

Атам деди:

— Ону гардашындан сорушмағ лазымдыр. Ағлына нә кәлди еләјир. Тутаг ки, онун да пулуну үч-дөрд аја хәрчләјиб гуртарды, сонра?!

Анам папирос јандырағ даһа бир сөз демәди. Атам наһар еләјиб кедәндән сонра анамла кетдик Фатма нәнәмкилә.

Нәнәм ејвандакы тахтын үстүндә отуруб муштуғда папирос чәкирди. Анам деди:

— Мәшәди Гулуиун оғлу, Нуруну Бақыда көрүб.

Арвадын инди тез-тез суланан ала көзләри бирдән-бирә чанлавды вә о, һәјәчанла сорушду:

— Дејир, нә тәһәрди, нахош-зад дејил ки?

Анам ачығлы деди:

— Нахош нијә олур?.. Озу дә еви сатыб...

Нәнәм дә тәәччүблә сорушду:

— Һансы еви?

Анам ачығлы деди:

— Будеј, бу ичиндә олдуғун еви.

Нәнәм муштуғуну дәривдән сүмүрүб дүшкүн сәслә сорушду:

— Кимә сатыб?

— Гарадонлу Мухтар бәјә.

Фатма нәнәм нечә илдән бәри онда биринчи дәфә көрдүјүм бир ғығынлыгга деди:

— Бәјәм Бајрам Мухтардан әскик киши иди ки, Бајрамын гојуб кетдији еви Мухтара сатыб, јурдуну кор гојурду?!

Анам ачығлы деди:

— Сән ону оғлуна де!

Елә бил ки, анамын бу сөзү нәнәмнин бүтүн чәсарәтнини әлиндән алыб ону јенә дә әввалки һалына гәјтарды. Нәнәм муштуғундан дәрин бир нәфәс алыб динмәди. Анам ачығлы деди:

— Гауиула ев сәлә дүшүр! Нурунун ихтијары јохду өзбашына ону сатсын. Гој сәнин адындан бир әризә јазағ, верәк, һөкүмәт гәјтарсын.

Мән һәјәчанла нәнәмә бахдым. Бајрам бабамдан галан еви башга адама сатдығы үчүн мән дә дајымын гарасына әсәбиләширдим. Вахтла бабамын мәни истәдији, мәнә хош сөзләр дедији бу евдә инди кимләриң

сә кәлиб олачағлары мәнә ачы бир руһ дүшкүнлүјү јарадырды, мәни тәһгир едирди. Анчағ нәнәм динмирди.

Анам сорушду:

— Нә дејирсән, әризә јазағ?

Нәнәм горха-горха, јаваш сәслә деди:

— Тај сатандан сонра нә әризә?..

Анам ачығлы деди:

— Сәни баша салдым ки, ев сәнә чатыр. Оғлујун ихтијары јохду, сатсын!

Нәнәм муштуғуну сүмүрә-сүмүрә гаршысында бир нөгтәјә бахыб, динмәди.

Анам:

— Сәнин кими арвада бу да азды!— Дејиб галхды. Ону әввәлдән о чүр еләјән сән олмасын.

Мән һеч чүрә тәсәввүр еләјә билмирдим ки, нәнәми кәлиб бу евдән чыхарарлар. Анчағ бир ајдан сонра Мухтар бәјин адамлары кәлиб нәнәми хәбәрдар еләдиләр ки, он беш күнәчән еви бошалтсын.

Нәнәмнин кетмәјә башга јери олмадығы үчүн көчүб кәлди бизә.

Сонра мән тәкчә кәлиб бабамкилин бош галмыш евинә, јіјәсиз галмыш бағына бахдым. Мән һәр шејдә—кирәмит тахтапушлу евин сүкутунда да, ағачларын дурушунда да, Бајрам бабамын тәзә ев тикдирмәк үчүн вахтилә һәјәтә төкдүрдүју дашларын көрүнүшүндә дә дәрин бир пәришанлыг һисс еләјиб көврәлирдим. Мән күрдобалыларын Дәличәј јайлағыны хатырладым. Елә бил ки, ел көчүб јурду галмышды. О вахт биз күрдобалыларла о јайлагдан көчүб арана тәрәф јол аланда Мустафа-оғлу ганрылыб бош галмыш јурда бахыб, дағларда әкс олунан узағ сәслә бајаты чағырмышды:

Дағлар марала галды,

Оту сарала галды.

Сојуг булаг, көј чәмән,

О да марала галды.

Амма мән билирдим ки, кәлән јәј Мустафаоғлу да, о ел-оба да јенә кедәчәк јайлаға. Амма нә Фатма нәнәм, нә Бајрам бабам бир дә бу евә, бу баға гәјәтмајачағлар. Елә бурадача мәнним јадыма Имаш дүшдү. Имаш да бир даһа бура гәјәтмајачағ... Имашы да бурдан гачырдан дајым олду. Имаш о јандан шаһ әрбабынын зүлмүндән гачды, бурдан да Нуру дајымын... Нә үчүн дүңја белә гурулуб?

МӘНИМ ЧӘННӘТИМ

Мән бу азчә өмрүмдә биринчи дәфә оларағ инсанларын рәфтарында, бу дүңјаја кәлмәләриндә анлашылмаз бир ујғунсузлуғ вә бу ујғунсузлуғу данма мүшајәт елијән ачы, биканә бир кәдәр һисс едирдим. Вә баша дүшүмүрдүм ки, нә үчүн адамларын күлүшү, севинчи мәнә сүн'и көрүнүр, мәнә сирајәт еләмир.

Мән бу әләмлә гәјнајиб гарыша билмирдим. Иман киши күндүз гончулара кәһриздән су дашыјыб, кечәләр өз әләмилә мөшгул олдуғу кими, мән дә күндүз мәктәбә кедир, дәрсләрини өјрәнир, анамла-атамын сөһбәтләринә гулағ асыб, кечәләр өз отағымда тәк галдыгда өз әләмилә мөшгул олурдум. Бу әләм исә гәрибә иди. Фатма нәнәм мәнә нағыл әләмишди ки, Фир'он гәрәра кәлиб ки, көрәк јер үзүндә дә алаһын беһишти кими бир беһишт дүзәлтсин. Фир'он һәмкин беһиштин торпағына мирварри, лә'л-чәванир еләтдирир, мејвә ағачларынын јарпағларыны ғызыл еләтдирир, аби-көвсәр кими ширин булаг дүзәлтдирир. Бир сөзлә, әсл

чэннэт жарадыб дүнжанын көзөл гызларындан да кәтирдиб, нури елөтди- рир. Вә бу чәннәт аллаһын о гәдәр хошуна кәлир ки, әмр едиб ону көжә чәкдирир.

Мән дә нәнәмә суал вердим ки:

— Нә үчүн аллаһ гојмурду о чәннәт дә бу дүнјадакы инсанларын олсу?

Нәнәм деди:

— Аллаһ-гаала билирди ки, о чәннәт јердә галса ора кетмәкдән өт- рү адамлар дава салыб бир-бирини гырачаг.

— Нә үчүн аллаһ гојур адамлар бир-бирини гырсын?

Бурада нәнәм һирсләниб деди:

— Гәләтини елә, аллаһын ишинә әл апарма!

Мән дә нәнәмә дедим:

— Сән һәмишә сөз тапмајанда дејирсән, «аллаһын ишинә әл апар- маг олмаз...». Нијә олмур?

Нәнәм өзүндән чыхыб деди:

— Ај иртмәкли сүннүнүн оғлу, олмаз! Күнаһды! Амма мән Фир'о- нуң чәннәтини хәјалымда јерә ендириб, өзүм дә ора дахил олурдум вә орда мәним үчүн әфсанәви бир һәјат башлајырды. Орда даима јаз иди. Нә гыш олурду, нә сис-думан, ејзән күнәшли күн иди. (Мән гышы, сисли- думанлы пәјыз күнларини севиридим. Елә бил ки, мәним сәбәбиннә һеч өзүм дә ајдын дәрк елијә билмәдијим, дәрә-кәдәрими сојуг, сисли-думан- лы күнләр лаһа да артырды). Мәним чәннәтимдә нәсә һәмишә табәг бойда ағ, гырмызы, чәпрајы гызылкүлләр, ағ, гырмызы гәрәңфил- ләр олурду, сары күл, сары чичәк олмурду, чүнки мән сары рәикә севиридим. Сары рәикә данма мәнә аямаын хәстәлијини, атыамн данлағарыны хатырладырды. Көзәл нәркиз күлү, бәнөвишә мәнә кәдәр- ли тә'сир бағышлајырды. Чүнки онлар һәлә гыш тамам гуртармамыш гарын ичиндән баш галдырдылар вә мәнә елә кәлирди ки, онлар да мән- ним кими үшүјүрләр. (Мән чоҳ үшүјән олдуғум үчүн сојугу, гары-бузу севиридим.)

Мәним чәннәтимдә һәмәсы көзәл, шән оғланлар олурдулар. Мәним чәннәтимдә һәр шәј көзәл иди.

Мән о чәннәтдән чыхыб, евимиздәки ади һәјата гајыдыб атамы гащ- габағлы вә јенә нә үстүндәсә аямак күсүлү көрәндә, сонра базардан алыныш, човдар гарышыг, пис бишини чәрәклә әвәлик дады верән диш- ләмә чај ичәндә өзүмү сон дәрәчә мө'јус һисс едирдим. Бунула белә мән, һәјатымызын инди хәјли јохеул кечмәсинә анамдан, атамдан тез алыш- мындым. Јемәк-ичмәјимизин, палтарларымызын инди хәјли јохеул олма- сы, мәним көһнә пәлтоида, жамағлы аҗагтабыда мәктәбә кетмәјим көзүмә көрүмүрдү. Анам һәмишә мәним һагтымда дејәрди ки:

— Мурад көзүтох ушағды.

Мәктәбә кәдәндә атамкил мәнә ијврми гәлик верә билмирдиләр ки, мән дә јолдашларым кими тәнәфүсләрдә һәмшәри Әлинин мәктәбәмини- зин јашындакы дүканындан мейвәдон-заддан алым. Бу да мәнә тә'сир ел- мирди. Мәни һәмишә ичиндә долашдығым мүһит, адамларын бир-бирилә вә мәнимлә рәфтары сыхырды. һисс едирдим ки, атам, Фатма нәнәмин бизә кечмәсиндән разы галмајуб, һәр дәфә атамы көрәндә Фатма нәнә- мин үзүндә јарашан чәкинкән, бир һәв күнаһкар ифадә, атыамн нәнәмлә кәлмә кәсиб данышмамағы, сојуг рәфтары агыр бир гүссә кими үрәјимә чөкүрдү. һисс едирдим ки, нәнәм биздә чоҳ сыхынты чәкир вә бунула белә јенә дә һәр кечә оғлу Нуруја дуа едирди.

Мән кечәләр јатағымә кирәндә көзүмү пәнчәрәдән бајырдакы га- райлыга зилләјәрәк Фатма нәнәми өз чәннәтимдә, гызыл тәхт-рован үс- түндә әлшәдириб, габағымә гызылкүл әтри верән чај вә гызыл гутуда.

Бәјрам бабамын вахтилә чәкдији зә'фран кими сапсары, ипәк кими са- парлы түтүн гојурдум, нәнәм дә индики кими гарғы муштуғда јох, гызыл муштуғда бу түтүндән чәкиб нәш'ә илә күлләрә, чичәкләрә тамаша едир- ди. Мәним чәннәтимдә бүтүн һуриләр, мөләкләр, адамлар вә мән өзүм һәмишә бир севинач ичиндәјдик. Хошбәхт идик...

СӘРИЈӘ ВӘ ДҮНЈАНЫН КӨЗӘЛ ДУҢҒУЛАРЫ

Вәзијәтимиз чәтин кечирди. Анчаг хүсуси тичәрәтә һөкүмәт ичазә ердикдә атам анамың үстүндәки гызыл шәјләрдән сатыб әлиндә маја сәләјәрәк јенә дә хырда дәмр-дүмүр алверинә башлады. (Мән сонрадан билдим ки, бу тичәрәтә-филаһа ичазә верилмәси јени итисәди сијасәтин паттисәсиндә имиш...) .

Вәзијәтимиз бир ара бабатлашды. Мән дөрдүнчү синфә кечдијим әлини јәји бәрк исти олдуғундан атам бизи Шуша галасына апарды. Фат- ма нәнәм нсә евимиздә галды. Биз, анамын халасы Бәјаз ханымкилә душдүк.

Бәјаз ханымкилин еви әввәл тәсвир еләдијим кими Шушанын «Чы- дыр дүзү» адланан ән һүндүр вә сәфалы јериләјди. Евин габағымда бө- јүк бағ варды. Бу бағ Бәјаз халанын халг арасында «Һачы Ахунд» ады илә мәшһур олан мәрһум әри өз әлилә салмышды. Ахунд рәһмәтә кәдән- дә јашы јүзә јахын олуб. Онун өзүнүн дә, гызынын да Әһмәдин өлдүрдүјү арвады Јасәмәнин дә мазары бағын ичиндә иди. Әтрафында чүрбәчүр күлләр, чичәкләр әкилмишди. Дејирдиләр, Ахунд һәлә сағлам, гывраг олдуғу заман бағын ичиндә өз мазарыны өзү һазырламышмыш... Бағын Чыдыр дүзүнә ачылан дарвазасынын јанында бөјүк бир гоз ағачы вар- иди, бу ағачы да, о билрәри кими, Ахунд өзү әкмишди. Ағачын, дејилмә- јә көрә, инди азы јетмиш јашы вар иди. О гәдәр гол-будағлы иди ки, көл- кәсиндә јүз адам отура биләрди. Көвдәси сағлам, јарпағлары јамјашыл иди. Онун үмуми көрүнүшүндә мән гејри-ади бир күмраһлыг һисс едир- дим вә бу һисс бир ан мәнә елә бир тә'сир јарадырды ки, елә бил буну әкиб кәдән рәһмәтәнк Һачы Ахунд һеч өлмәмшиди. О да һардаса бу ағач кими сағлам вә күмраһдыр. һүндүр килас ағачларынын үстү көһрә- ба кими сары киласла долу иди. Алмалар, армудлар һәлә јетишмәмшиди. Ағачларын арасы јасәмәндә, гызылкүллә долу иди. Бу күлләр ипәк кими јумшаг дағ отларынын арасындан галхыб, елә бил ки, мәнә севиначлә ба- хырдылар. Анчаг мәнә һәмәдан хош кәлән Мирзә Мәһәмәдин бөјүк гы- зы Сәријә иди. Өзү дә мән јашда иди. Гара чатмағаш, гаракөз, көзәл, зәриф бир гыз иди. Мәни көрәндә күлүмсәди. Мән дә онун сәдәф кими дүмаг дишләрини, тәбәссүмүнү көрүб, индијә гәдәр һеч бир заман өзүм- дә һисс еләмәдијим гәрнбә бир севинач дујдум. Мәнә елә кәлди ки, индијә гәдәр үзәриндә агыр бир булуд вармыш вә бу булуд бүтүн бағларын, чөл- ләрин үзәринә тутгун, кәдәрли бир көлкә салырмыш, инди елә бил ки, бу гызын мәнә бахыб күлүмсәмәсилә о булуд чәкилиб кетди. Бүтүн дүнја ишынға, севинач гәрг олду. Елә бил ки, индијә гәдәр мәним бәдәнимдә агыр бир кәсаләт вармыш вә бу гызы көрмәјимлә о кәсаләт јох олду. Мән өзүмү тәәччүблү дәрәчәдә јүнкүл, шад һисс едирдим. Мән һәјәчан- ла душүнүрдүм ки, бу дүнјада нәчә көзәл һиссләр вармыш...

Сонра мәним фикримдән дөрдүнчүјә кечмисән? «Әлибаба вә гырх гулду» китабымы она бағышлајым. Чүнки мәним јекәнә гијмәтли шәјим о китаб иди. Јахшы охудуғум үчүн ону мәнә мүәллимин бағышламышды. Мән ондан сорушдум:

— Сән дә үчүнчүдән дөрдүнчүјә кечмисән?

О, паршан тәбәссүмлә деди:

— Мән охумурам.

— Нә үчүн?

Деди:

— Атам гојмур. Дејир, гыз ушагысан.

Ман дедим:

— Нә олсун гыз ушагысан?! Бизим синифдә нечә гыз охујур.

О деди:

— Амма мән чох охумаг истәјирәм.

Ман онун сәсиндә бир һәсрәт һисс еләдим вә бу мәнә тохунду.

Сонра мән анамдан сорушдум:

— Нә үчүн Мирзә Мәһәмәд дајы Сәријјәни гојмур мәктәбә кетсин?

Бизим шәһәрдә гызларын һамысы охујур.

Анам деди:

— Халаоғлу белә адамдыр дә... өзү кимназија гуртарыб, амма гызларын гојмур охусун.

Мән сорушдум:

— Ахы нијә?

Анам деди:

— Шәһәрдә Мирзәнин дүшмәни чоҳдур. Она көрә дә гызыны мәктәбә бурахмыр.

Мән сорушдум:

— Ахы гыз ушагына нә олачаг ки?

Анам гашларыны чатыб деди:

— Фикир еләјир ки, дүшмәнләри гызы оғурлајарлар.

Мирзә Мәһәмәд дајы ортабөјлу, әсмәрбәниз, гыса вурдурдугу сачлары чаллашмыш бир адам иди. Гылчынын биринә күллә дәјдијиндә азча ахсајырды. Гарабагда адлы-санлы гочулардан һесаб олунурмуш. Атасы нә гәдәр хејрхаһ, чамаат дәрдинә галан имишсә, Мирзә о гәдәр амансызмыш, сөзүнчү табагына сөз демәк олмазмыш. Инди дә јанында кизлини тапанча кәздирди. Данышырдылар ки, Николај вахты Күрдүстан тәрәфдә чар начальники оlanda, бир дәфә бир нечә стражниклә атлы кәлирмиш. Көрүр ки, јолда бир кәндли ајаг үстүндә пәшов еләјир. Мирзә атынын башыны чәкиб сорушур ки:

— Нијә ајаг үстүндә пәшов еләјирсән? Мүсәлман дејилсән?

Кәндли дә габагында јемәк адаммыш, дејир:

— Сәнә нә вар, јахшы еләјирәм.

Мирзә дә еләмә тәнбәллик, тапанчаны чыхарыб кишини вуруб өлдүрүр.

Биз өзүмүзлә Мисир адлы нөкәримизи дә апармышдыг. Бу кәдәк јумру, өзү дә пәлтәк бир оғлан иди. Нәр кәлмәнин анчаг биринчи һиссәсини дејә билирди.

Бир дәфә армуд салмаг үчүн Мисирин ағача сәлбә атмагыны Мирзә көрдү. Көзләнилмәз бир чәлликлә Мисирин тутуб јерә јыхараг ачыглан деди:

— Бычагы кәтирин, бу көпәкоғлунун башыны кәсәчәјәм!

Мисир дә «вә...» дејә әчаиб бир сәслә багырды.

Сонра мән анамдан сорушдум:

— Бағын мейвәләрини ејзән гоншулара пајлајарлар. Бәс нијә Мирзә Мәһәмәд дајы Мисирин башыны кәсмәк истәјирди?

Анам күлүб деди:

— Она көрә ки, Мирзәнин ағачына даш атмаг олмаз!

Мирзә һәр нә гәдәр икид адам олса да, мәнә гәддар көрүнүрдү. Онун һеч наһаг јерә кәндлини о чүр вурмагы, Сәријјәни мәктәбә бурахмамагы мән дәһшәтә кәтирди.

Биз Сәријјә илә бүтүн күнү багда ојнајардыг. Нәтта, кечәләр дә бир-биримиздән ајрылмаг истәмирдик. Бир дәфә дә биз онунла әл-әл-

тутуб багда кәздијимиз заман анасы Јасәмән хала көрүб гыза ачыглан деди:

— Гыз ушагы оғланла әл-әлә кәзмәз!— Деди.

Мән утандым, анчаг нә үчүн утандығым билмәдим. Сонра биз, јалынз һеч кәс көрмәјәндә, јәни әтрафымызда адам олмајанда әл-әлә тутуб кәзирдик. Биз кимиз дә бундан һәдсиз бир зөвг алырдыг. Хәзинә гајасына јүјүрәк сәрп гајалы учурумун дибиндә гарга кими гаралан адамлар, гыжылты илә ахан Дашалты чајына, онун о бири сәһилиндәки Топхана мешәсинин алтында даш диварлары, барылары көрүнән Харабахан сараына тамаша едирдик.

Фатма нәнәм мәнә нағыл еләмишди ки, Хан бу галаны она көрә о чүр јердә тикидириб ки, башга падшаһ Шушаја һүчүм еләјәндә гачыб орада кизләнсин.

Мән дә фикрләшдим ки, вахта ки Хан бәркә дүшәндә өз адамларыны гојуб, бу галада кизләнирмиш, демәк, горхагмыш. Әлбәттә, мән бу дүшүнчәләримиз Сәријјә демирдик. Мән она јахшы шејләр һагғында данышып истәјирдим. Мән она «Әлибаба вә гырх гулдуру» нағыл едирдим. Зүмрүд гушунун Мәлик Мәммәди өз белиндә зүлмәт дүңјасындан шыгылы дүңјаја нечә кәтириб чыхардығны данышырдым. Учурумун о тәрәфиндәки мешәләрдән кәлән хәфиф јел Чыдыр дүзүнүн јумшаг отлары илә бәрәбәр онун да ағ алтында гывырлан хурмагы сачларыны тәрләдиб ојнадырды вә бу һал мәнә һејрәтли дәрәчәдә көзәл көрүнүрдү. Бәзи авларда мәнә елә кәлирди ки, Сәријјә илә мән тамам башга аломдәјик. Индијә гәдәр мәнә мәълум олмајан нағыл кими көзәл бир аломдә...

Мән Робинзон Крузонун мәчәрасыны бөјүк бир һәвәслә она нағыл еләјәндән сонра ону да демәк истәјирдим ки, биз дә, јәни Сәријјә илә мән дә һејлә бир алада олсајдыг, нә көзәл оларды... Амма демәдим, чүнки мән данышыб гуртарандан сонра о деди:

— Јазыг Робинзон тәк-тәнһа о алада нечә јашајырмыш? Дарымагдан адамын бағры чатлар...

Нәһајәт, августун ахырлары кәлди вә мән Сәријјәдән дә, о әфсанәли аломдән дә ајрылмалы олдум.

Атамын бачысы оғлунун аиләси дә Шушада јајлағланырды. Атамын бачысынын әри Әбдүләзиз дә он күн оларды ки, атамла кәлмиши Шушаја.

Атам мәнә деди:

— Әбдүләзиз Молла Нәсрәддин јолу илә атлы кедир Гарабулага, сән дә бизим аты миниб онунла кедәрсән, биз фајтола Ағдам јолу кедәчәјик. Мән башы чијилләринин арасына кирмиш кәдәк Әбдүләзиз севмирлимсә дә динмәдим.

Анам деди:

— Узун, нараһат јолду, ушаг јорулуб әлән дүшәр.

Атам ачыгланыб анама деди:

— Сән буну күлмәшәкәр еләмә, гој бәркә-боша өјрәнсин.

Мән гашгабага дедим:

— Јорулмарам.

Сәһәр атам бизим атымызы јәһәрләјиб тангырыгларыны мөһкәм чәкди, атамнын мәним үчүн јемәк гојдугу кечә хурчуну бағлады атын тәркәнә. Сәријјә ичәридә, пәнчәрәнин габагында дајаныб тамаша едирди.

Сонра атам чилову јәһәрин үстүнә гајтарараг мәнә деди:

— Мин көрәк.

Мән ағажымы үзәнкисә гојуб атын үстүнә галхараг, гаирылыб Сәријјә бахдым. О да мәнә бахыб күлүмсәди. (Сонралар да... Лап сонралар да мән дүңјада о гәдәр ригәтәли тәбәссүм көрмәдим.) Мән дә күлүмсәдим. Анчаг билмирәм ки, нечә күлүмсәдим. Ону билдим ки, ајрылыг

чоҳ кэдэрли шејдир. Ја'ни мэн, бу бөјүк дүнјада биринчи дафа оларга ажрылыг ачысынын не демек олдуғуну дэриндэн нисс еләдим. Бир ан мәнә елә кәлди ки, мәнним бүтүн вүдүдүм вә бу бөјүк дүнја анчаг кәдәр дән ибарәтдир, мән һачы Ахундун бағындакы сары күлләри хатырладым. Бир дафа Сәријјә гара көзләрилә күлүмсәјиб мәнә деди:

— Бах, бу сары күлләрдән гырмајасан...

Мән сорушдум:

— Нә үчүн?

— Она көрә ки, сары күл ажрылыгдыр.

Мән дә дедим ки:

— Гырмарам. Мәнним сары рәнкдән хошум кәлмир.

Вә мән һеч бир заман сары күлү үзмәдим, амма јенә дә биз ажрылдык.

Габагда атамн фасыг језнәси, архасынча да мән Шуша галасынын бөјүк гапысында чыхыб кәсмә јолла узун јохушу енмәјә башладыг. Мән фикирләшirdим ки, көрәсән, мән һәјәтдән чыхандан сонра Сәријјә һара кетди? Нејләди? Кимлә данышды?

Шуша галасындан Гарабулага кедән әлли верстлик јол даима үзү енишә иди. Нә үчүн бу јола «Молла Нәсрәддин јолу» дејирдиләр? Билмирдим. Биз ејзән учурумлу кедләрын, галын мешәләрин арасы илә кедирдик. Мән тәк галмаг истәдидим үчүн кишини ирәли бураһыб, өзүм ондан хейли аралы, архасынча кедирдим. Мәнә елә кәлирди ки, јалныз Сәријјәдән дејил, јанларындан кәчтирим бу палыд ағачларындан да, јарпагларынын арасындан башларыны чыхарыб үркәк нәзәрләрлә бизә бахан гушлардан да, мейвәләри гаралап бөјүрткән колларындан да һәмшәлих ажрыларам. Биз ачыгыла чыханда мән гапырыб Шуша галасына бахдым. Елә бил ки, инди үстүнә думан кәкән дәрин учурумлу, сылдырымлы гајаларын үзәриндәки о гәдим гала нағылларда дејилән тамам башга бир дүнјадир. Сонралар да ејзән мәнним хәјәлимдә һәмни о думанды гала, бир дә онун ичиндә анчаг Сәријјә чапланырды. Амма мән сон дафа онун үзүндә көрдүјүм тәбәссүмү даһа көрмүрдүм. Мәнә елә кәлирди ки, инди Сәријјә о думан ичиндә һара исә мәчһул бир әләмә баһыр вә һеч бир заман күлүмсәмир вә елә бил ки, мән буну јухуда көрүрәм.

Биз Гәчәр дејилән кәндин бағларынын јанындан кечәдә Әбдүләзиз киши атынын башыны чәкәрәк дајанды, јол кәлдијимиз бу нечә саатдан бәри биринчи дафа мәнә мұрачәтлә деди:

— Дүшәк, бурда бир аз чәрәк јејәк.

Биз дүшүб атлары голбәнд еләјиб, бурахдыг отламага.

Киши бағбаны чағарыб, пул вериб деди:

— Бизә бир аз үзүм дәр, кәтир.

Сонра өзү хурчунундан пендир-чәрәк, мән дә ананын гојдуғу котлетләри, чәрәји чыхартдым. Отун үстүндә отуруб бағбанын кәтирдји тәзә үзүмлә јемәјә башладыг. Мәнним һеч иштаһам јох иди. Бир балача салхым үзүмлә бир тикә пендир-чәрәк јејиб галхдым.

Әбдүләзиз әми хош ифадә илә мәнә баһыб сорушду:

— Нијә јемирсән?

Мән дедим:

— Үрәјим истәмир.

Мән онун јанында өзүмү даһа јалгыз, даһа кәдәрли нисс едирдим. Она көрә дә галхыб атынын јанына кетдим.

Биз Гарабулага чатанда күн батмышды. Мән атамн језнәсиндән ажрыларга ананын тапшырығы илә онун рәфигәси Билгејис халакият кетдим. Билгејис халанын әри Абдуллабәј Гаргабазар мәктәбиндә атамн рус дили мұәллими олмушду. Бу, анасынын мазары һаггында мәнә гәмлә шејләр данышан һәмни Аббасбәјин атасы иди. Аббасын анасы

рәһмәтә кедәндән сонра Абдуллабәј өз балдызы Билгејис ханымла евләнишди.

Мән аты онларын төвләсиндә бағлајыб, Аббасла бирликдә јәһәрини көтүрүб, ахуруна арпа-саман төкөндән сонра чыхдыг икинчи мәртәбәдә олан евләриңә. Билгејис хала да, Абдуллабәј дә мәнни чоҳ мейрибанлыгдә гаршыладылар. Анамкылдән һал-әһвал тутдулар. Сонра биз шушә-бәндәдә отуруб, күнорта јемәјиндән галмыш бојат соузла, гарпызла шам еләдик. Шамдан сонра Абдуллабәјлә Аббасбәј башладылар гарпызын дәнәсини чыртламага. Бу да мәнни лап дилхор еләди. Чүнки һәмишә јәһәнімдә гарпыз дәнәси чыртлананда әтим ујушурду. Абдуллабәј гарпыз дәнәләрини чыртлаја-чыртлаја атамн ушаг вахты өз кәндәриндән Гаргабазара сәккиз километр јол кәлдијинә бахмајарга, бир дафа дә олсун дәрәсә кечикмәмәјиндән, Билгејис хала да Нуру дајымын өз јернимиздәки бу гәдәр көзәл гызларын һеч бирилә евләнмәмәјиндән данышырды. Бурада мәнним үчүн он марагы вә ејни заманда тәзәччүблү иш Аббасын өз атасы илә габаг-габага отуруб гарпыз дәнәси чыртламағы вә онун сөһбәти-нә тамам сәрбәстликлә мұдахилә еләмоси иди. Бир дафа атам мәнним күнәбахан дәнәси чыртламағымы көрүб о ки вар данламышды. Мән дә бир даһа онун јанында күнәбахан дәнәси чыртламамшыдым. Мән һеч бир заман атамла белә сәрбәст сөһбәт еләмәштим. Она көрә дә мән Аббасын өз атасы илә бу чүр ачыг-сачыг рәфтарына гитбә еләјирдим. Мәнә елә кәлирди ки, әкәр атам да мәннимлә белә рәфтар еләсәјди, мән өзүмү балкә бу гәдәр јалгыз нисс еләмәздим. Мән буну дүшүнүб, кәдәрләнирдим. Атамн мәңлә рәфтарында һеч бир атаја охшамадығыны нисс еләдидим киши өзүмүн дә һеч бир јашыдыма бәнзәмәдјимни дүјүрдүм. Бу ажрылыг һеч дә мәнним иззәти-нафсими охшамырды. Әксинә, бу мәнним өзүмә, өз бацарығыма инамымы кетдикчә азалдырды, мәнним дахили әләмимдә сары бир бодбинлик јарадырды. Синифдә һамадан јакшы охумағым да, «нә көзәл оғлуң вар» дејә, анамн рәфигәләрини мәнним һаггында она деликләри тәрифләр дә артыг мәнни шад еләмирди. Мән һәјәтимиздәки бөјүк тут ағачынын алтында саатларла отуруб өзүм һаггында, өзүмүн бу дүнјада ләзимсызлығым һаггында дүшүнүрдүм. Вә мән көзләrimi тут ағачынын епли јарпаглары арасындан көрүнән мәнни көјләрә дикәрәк тез-тез аллаһдан сорушурдум:

«Мәнни нә үчүн јаратмысан?!».

Јәгин мәсәләдир ки, мән һеч бир чаваб алмырдым. Вә о заман дәрин бир үмидсизликлә көзүмү көјләрдән чәкиб, тут ағачына баһырдым вә мәнә елә кәлирди ки, тут ағачы мәнним нә сорудуғуму ешидир, дәрлима шәрик олур, амма чаваб верә билмәјәрәк мейрибанлыгдә сүкүт едир.

МӘН ВӘ ЈЕНИ ҺӘЈАТ

Мән көрүрдүм ки, шәһәримиздәки чавашлардан бир ниссәси гырмызы командирләр киши, от рәнки парчадан көјнәк-шалвар кејиб, енди кәмәр бағлајырдылар. Дәстә-дәстә кәзәрәк бәркдән данышыб күлүрләр. Һалә десән, түфәнк көтүрүб милисләрлә бирликдә дағлара, мешәләрә гачаг-гулдур даһынча да кедирләр. Ичлас еләјиб бәјләрин, капиталистләрин әләјинә гәзәбни ниттләр сөјләјирләр. Бу чавашлар «комсомол» дејирдиләр. Елә бил ки, мәнним өзүмдә дә бәјләрә, капиталистләрә гаршы кишли бир кин вармыш вә бу кин инди заһирә чыхырды. Комсомолларда нисс етдијим мұбариз руһ мәнни һәвәсләндирди, сапки мәнни о ахына гошулмага чағарырды. Елә бил ки, мәнә һәјәтә, потенсал һалында олан фәәл мұдахилә гүввәси бирдән-бирә һәркәтә кәлиб өзүңү көстәрмәк истәјирди. Бир күн мән чәсарәтлә атам дедим:

— Мән дә комсомол олмаг истәјирәм.

Көзлөйрдим ки, атамн ачыгы тутачаг. Амма белә олмады. О, күлүмсөйиб анама деди:

— Дејесән, бу елә анданкәлмә коммунистмиш.

Сонра атам мәни, Газа партија комитәсиндә һансы бөјүк вәзифәдәсә олан һәмкәндлисинин јанына апарыб күлә-күлә деди:

— Бизим бу оглан да комсомол олмаг истәјир.— Чаван, хошсифәт бир адам олан һәмни вәзифәли шәхс күлүмсөйиб зарафатјана деди:

— Көрүнүр, бу гәшәнк оглан атасы кими буржуј олмаг истәмир. Анчаг комсомола кечмәси һәлә тездир. Јашы дүшмәз.— Вә јәгин ки, мәним чох парт олдуғуму көрүб, ејни хош әһвалла әләвә етди.— Гој һәләлик пионер олсун, сонра кечәр комсомола.

Ордан чыхандан сонра атам мәнә үрәк-дирәк вериб деди:

— Ејби јохду, сонра кечәрсән. Көрүнүр, комсомолун гајдасы беләди.

... Мәним пионер олмағым атамн да, анамн да хошуна кәлирдн, елә бил ки, бунула онлар өзләринин дә јени һәјат тәрәфиндән тамам рәдд едилмәдикләрини һисс едиб севиндирдиләр. Пионер тәшкилатын-дан бизә көј гәдәһдән гыса туман, ағ көјнәк вә гырмызы галстук вермишдиләр. Анчаг анам мәнә өзү гырмызы ипәк парчадан галстук тикди. Мән дә һәр күн дәрәдән сонра бөјүк бир һәвәслә бу палтары кејиб, гырмызы галстуку да бағлајыб кедирдим дәстәмизин мәшгәләсинә, һәмни ипәк галстукумун јаз вахты бизим чөлләри бүрүјән лаләтәк гып-гырмызы олмағы, парчасынын лалә јарпагытәк зәрифлији мәнәдә гәрибә, тәрәвәтли бир руһ јүксәклији јарадырды.

Бизим дәстәмизә бир комсомол оглан рәһбәрлик едирди. О, ән чох бизә Совет һөкүмәтинин дүшмәниләриндән данышырды. О дејирди:

— Атасы, гардашы да Совет һөкүмәтинин дүшмәни олса, пионер кәрәк ону бағышламасын. О сәз кедиб чекаја хәбәр версин. Бәјләр, капиталистләр истәмирләр ки, биз социализм гураг, истәмирләр ки, һаим варлы јашасын.

Мән сорушдум.

— Нә үчүн истәмирләр? Һаимнын варлы олмағынн онлара нә јаны вар?

Дәстә рәһбәри деди:

— Онлар касыбларын әмәји илә варланырлар. фәһләләри, касыб кәндилләри истисмар еләјә-еләјә дөвләтләнирләр.

Мән сорушдум:

— Нә үчүн фәһләләр, кәндиләр өзләри дә пул газаныб дөвләтлн олмурлар ки, о бири дөвләтлиләр дә онлары истисмар еләјә билмәсинләр?

Мән бу суалы сәими верирдим. Касыб, јохсул инсанлара ачыды-ғым үчүн верирдим. Мән өзүмү онларын тәрәфиндә һисс еләјәрәк верирдим. Анчаг пинони бир кишинин оғлу олан һәмни дәстә рәһбәримиз гырмызы Фәтиш (онун үзү гыпгырмызы олдуғу үчүн ушаглар «гырмызы Фәтиш» дејирдиләр) мәнә гәзәблә бахыб ачығлы-ачығлы деди:

— Сәнин бабан кими, атан кими бәјләр, әфәндиләр, буржујлар фәһләләрини, кәндиләрини газанчыны тутуб әлиндән алмасалар, әлбәттә ки, онлар да дөвләтлн оларлар.

— Дүздүр!.. Дүздүр!— Дејә бир нечә ушаг јериндән сәсләнди.

Муздур Ширинин оғлу Фәрәч ајага дуруб, мәни кәстәрәрәк деди:

— Бунун бабасы нәчәрник оlanda мәним әмими тутуб душтаг еләмиши.

Гоншумуз Сәнәм халанын оғлу Әјјуб да ова бозарыб деди:

— Сәнин әмин оғрунун бири иди!

Фәрәч дә она һүчүм еләјиб деди:

— Оғру сәнин атаиди!

Фәрәчлә Әјјуб туташдылар. Дәстә рәһбәримиз гырмызы Фәтиш он-лары күчлә аралашдырды. Мән бабаларымн зүлмкар олмадығларынн, атамн да капиталист олмадығынн билсәм дә, өзүмү бу ушагларын ја-нында сучлу һисс еләдим. О күндән сонра мән бу пионер јолдашлары-мн мәшгәләләриндә үрәклә, дахили сәрбәстликлә иштирак еләјә бил-мәдим. Елә бил ки онларын јанында бир күнаһым варды.

Һәмни бу вахтлар атамн тичарәт ишләри тамам ифласа уғрамыш-ды. Тикинти материаллары мағазасы үчүн ләзим олан шәјләри кечмиш-дә атам кедиб Москва, Петроград, Харьков, даһа билмирәм, һансы бө-јүк шәһәрләрдәнсә алыб кәтирәрмиш. Амма инди о шәһәрләрдә бүтүн фабрик-заводлар миллиләшдирилдијиндән хүсуси шәвәрчиләрә һеч нә сәтылмырды. Она көрә атам да өз мағазасында сатмаға бир шәј тап-мырды. О бири тәрәфдән дә атам анама дејирди ки:

— Хүсуси тачирләрә о гәдәр верки гојурлар ки, алтындан чыхмаг олмур.

Гәрәз, бүтүн буларга көрә дә атам мағазада олуб-галан шәјләри дәрјәр-дәјмәзинә сатды, тичарәти јығышдырыб башлады өзүнә баб бир гуллауг ахтармаға.

Атамн тичарәтдән әл чәкмәји мәни севиндирди. Фикирләшир-дим ки, даһа пионер јығынчағларында муздур Ширинин оғлу Фәрәч, «алверчи оғлу» дејиб мәнә саташыајачаг. Гырмызы Фәтиш дә «тачир оғлу» дејиб мәни һәдәләмәјәчәк.

Амма һеч јердә атама иш вермирдиләр. Она көрә дә бизим долана-чағымыз чох чәтинләширди. Мән ибтидан мәктәбин үчүнчү-дөрдүнчү синфиндә охујанда Әвәз адлы оглала достлашышдым. Онун да ата-сы тачир иди. Өзләри дә вахтләдә бизим кими һаллы-варлы идиләр. Амма Әвәзин атасы бич тәрпәниб Шура һөкүмәти гуруландан ики-үч ил сонра тичарәти јығышдырыб, кирмишидн дәрзи артелинә. (Онун әв-вәли дә дәрзи имиш, елә дәрзиликдән дә дөвләтләниб тачир олмушду).

Дәрәдән сонра Әвәзлә бир јердә кәзиб долашырдыг. Јаз-јаз вахты кедиб Гуручајда, Көндәләнчајда чимирдик. Бизим шәһәримиздә олан малаканлар Гуручајын гырағында бөјүк бостанлар әкиб бечәрир-диләр. Әвәз бу бостанлардан тәр хијар аларды. (Мәнә һеч бир заман пул олмазды, мәни белә шәјләрә һәмишә Әвәз гонаг еләјәрди.) Биз үссуз-бучагсыз чәмәндикләрдә хијар јејә-јејә кәзиб сөһбәт едәрдик, бә-зән бу кениш дүзәнликләрин ортасында ән уча зирвә олан «Гары дағы-на» чыхыб, та Аразын о тајындыкы башы гарлы Савалан дағынадәк узаныб кедән мәнзәрәләрә тамаша едәрдик. Дунјанын кенишлији, бу-лудеуз мави көј алтындыкы чөлләрин интәһасыз көрүнүшү, кәләчәк һаггындакы хәјалларымыз бизим гәлбимиздә хош һиссәләр ојадырды. Бу һиссәләр бизим үрәкләримизи санки бирләшдирирди. Биз әввәл комсо-мола, сонра Коммунист Партијасы сыраларына үзвүдү кечиб бөјүк адымлар олачағымыз барәдә, бизим Газа партија комитәсинин катиби кими от рәнки парчадан галифе шалвар, бојнугаглама көјнәк, узунбоғаз чәкмә кејиб, командирләр кими еңли кәмәр бағлајачағымыз һаггында гә-риб севинчли сөһбәтләр едирдик. Бизим икнимиз дә бәј огланларын-дан, Мәшәди Гара кими бөјүк дөвләтлнләрин огланларындан зәһләмиз кедирди. Онлар бизә һәддиндән артыг ловға көрүнүрдүләр. Мән тәбиәтән нә гәдәр бәдбин идиәмсә, Әвәз о гәдәр инкби иди. Анчаг бунула белә кә-ләчәк һаггында хәјалларымыз бирләширди. Икнимиз дә јахшы охујур-дуг. Әхлаг барәдә, дәрәсләри мәнимсәмәк барәдә мүәллимләр һәмишә бизи һүмунә кәстәрирдиләр. Биз икнимиз дә ријазинијатчы һисәб олуиур-дуг. Үстәлик, мән чохлу китаб охумағымла да мәшһур идиәм. Әвәзкил бизә инсәбәтән инди јахшы јашајырдылар. Һәфтәләрә евиниздә өт хө-рәји бишмирди. Амма бу јохсуллуғ мәним көзүмә көрүнүрдү, мәним

хәл-арзу аләмиә тә'сир еләмирди. Мәним гапалы дахили аләмиә ам чаг таныдыгым вә ја һаггында ешитдижим инсанларын ағыр талеји дә хил олуб, ону сарсыдырды. Мәселән, бир күн анам атама нағыл еләди ки, һамамчы Мәшәдд һәзибин о вахт түрк забитинә гошулуб кәдән гызы Мәһбүб ханым Истамбулда вәрәм хәстәлижинә тутулуб вәфат етмиши дир. Өзүндән бир-ицә вахт сонра дә әри вәфат етмишидир. Мәһбүб ханымнын үч ушағы, бурдан гуллуғчу апардығы гызын үмидинә галмышы дыр вә бүтүн бу кәдәри аһвалаты да Мәһбүбун анасы Хуршуд ханымма һәмнин гуллуғчу гыз јазмышдыр. Мән һеч кәсә бу барәдә бир сөз демәдән, һисс етдирмәдән гәриб өлкәдә о чүр вәфат еләжән кәзәл Мәһбүб ханым һаггында, онун гәриб өлкәдә анасыз-атасыз галмыш балалары һаггында дәрин бир һүзилә дүшүнүрдүм. Балбуки Мәһбүб ханымнын мәнимлә јашыд гардашлары дејесән, һеч о ағыр дәрди вецләринә дә алмырдылар. Мәһбүб ханымнын анасы да дәрли гадына охшагырды. Мәнсә инсанларын дәрдинә бикәнә гала билмирдим. Анчаг һеч бир заман нәјә ачыдыгымы, кимин дәрдинә галдыгымы бүрүзә вермирдим. Мән адамлар бу гәдәр јахын икән онлары өзүмдән узаг һисс едирдим.

Мән пионер тәшкилатына дахил олдуғум илк вахтлар да елә билирдим ки, сәмини, һәрәртли јолдашлар тапмышам. Елә билирдим ки, индијә гәдәр мәнә мә'лум олмајы јени севинчли бир аләмә дахил олдурам. Амма гырмызы Фәтиш атам, бабаларымы «буржуј» адландырыб мәнә гәзәбләнәндә, муздур Ширинини оғлу да она дәм туталда елә билдим мәнни дөшүмдән вуруб, керн итәләјиб дедиләр:

—Сән биздән дејилсән!

Мәнсә керн дурмаг истәмирдим. Истәјирдим ки, мән дә бу пионер јолдашларымла гәйнајиб гарышым. Мән севинчә, достлуғ һәрәртинә гаршы өзүмдә бир ачлыг һисс едирдим. Она көрә дә Фәтишин, муздур Ширинини оғлу Фәрәчин сөзләрини јаддан чыхармага чалышараг, пионер дәстәмиздә олдуғача фәал иштирак едирдим. Дәстәмиздә дивар гәзети чыхармага башламышдыг. Тезликлә мә'лум олду ки, мән пионер һәјатымыз барәдә, мәктәбдә өзүмүзү апармагымыз барәдә кәзәл магалаләр јазмагы бачарырам. Һәтта, Гәза пионер тәшкилатынын сәдри Чәбрајылов јолдаш өзү мәнни магалаләрими тәрифләјиб, мәсләһәт көрдү ки, мәнни дивар гәзетимиздә редактор сечсинләр. Анчаг дәстә рәһбәримиз комсомол Фәтиш е'тираз еләјиб деди:

—Јолдаш Чәбрајылов о, буржуј баласыдыр!

Муздур Ширинини оғлу Фәрәч дә јериндән тәсдиғ етди.

Назик, чаван, хошсифәт бир оғлан олан Чәбрајылов күлүмсәјиб деди:

—Јахшы, бәс кими редактор сечмәк истәјирсиниз?

Гырмызы Фәтиш мәнән бир-ики јаш бөјүк Саваланы көстәрди деди:

—Бах буну! Атасы да касыб гәссабды.

Муздур Ширинини оғлу Фәрәч јенә дә е'тираз еләјиб деди:

—Онун атасынын гәссаб дүканы вар.

Јолдаш Чәбрајылов бу сөз дә күлүмсәјиб деди:

—Јахшы Савалан олсун редактор, Мурад да олсун мәс'ул катиб. Фәрәч сорушду:

—Јолдаш Чәбрајылов, буржуј оғлундан мәс'ул катиб олар?

Чәбрајылов ејни хош сифәтлә деди:

—Олар. Сиз чалышын буржуј балаларыны өз тәрәфинизә чәкин.

Доғрусу, бу анларда «буржуј» сөзү өзү эсл мә'насындан чыгыб мә'нини тәсәввүрүмдә аз гала ачанб бир дивә чеврилмишиди. Муздур Ширинини оғлу Фәрәч дә мәнни чох јандырмышды. Она көрә дә бир күн кирәвә-

ләјиб күчәдә о ки, вар әзишдириб ағзынын, бурнунун гапыны гатдым бир-биринә.

Сонра атасы муздур Ширин әлиндә јаба, ахшам бизим евә һүчүм еләјиб бағыра-бағыра дејирди:

— Буржуј көпәкушагы! Бу да кечмиш вахтдыр?!

Атам пилләкәнләри дүшүб, она јахынлашараг сакит сәслә деди:

— Јахшы, Ширин, ушаглар далашыблар, јенә дә барышарлар. Сө- јүш сөймә.

Ширин даһа бәркдән бағырараг:

— Гышгырарам, чанынызы да аларам! — Дејиб јабаны атама ендирәндә атам һавада јабаны тутуб, онун әлиндән алды. (Мән атамнын бу гәдәр гүввәтли олдуғуну билмәздим.) Сонра итәләјиб дарвазадан чыхардараг, јабаны да ардынча туллады.

Мән фикир еләдим ки, Ширин јабаны көтүрүб тәзәдән атама һүчүм еләјәчәк. Анчаг бәлә олмады. Ширин јабаны көтүрүб, ити аддымларла кетди вә бир аз араланандан сонра керн дөнүб деди:

— Көһнә ијиниз бурнунуздады! Гәзәмәтдә ағлын башына кәләр.

Анчаг Ширин шикајәт еләмәди. Атам мәнә дә һеч нә демәди. Анам о гәдәр гәзәбләнмишиди ки, үзүндә бир дамчы ган галмамышды. Далбадал папирос чәкәрәк атама дејирди:

— Кәрәк јабаны алыб, сохајдын о көпәкоғлунун гарнына, һүчүм чә- киб евин үстүнә кәлир!

Мән ајдын дәрк едирдим ки, Ширин кими адамлар бизи дүшмән һеса- бәб едирләр. Бәлкә дә она көрә атам һөкүмәт идарәләриндә гуллуғ тапа билмир. Мән ону да фикирләширдим ки, әкәр бизим тәгсиримиз атамнын бир заман варлы олмасыдырса, артыг бу вар-дөвләт чыхыб кедиб ишинә. Инди муздур Ширинини күлфәти биздән јахшы доланыр. Фәрәч һәр күн тәнәффүсдә о тајлы Рәһимин дүканындан алма-армуд, гөз алыб јейир. Амма мәнни дәфтәр алмага да пулум олмур. Евдә дә, демәк олар ки, һәм- мишә јарыач олуруғ.

Бир дәфә атам анама деди:

— О вахт адам билсәјди ки, тачирләри дә бу чүр дүшмән һеса- бәб еләјәкләр, чүтүн дәстәсиндән әл чәкмәздим.

Мән көрүрдүм ки, бу саат атамнын чөрәк пулу газаныб бизи бабат до- ландырмагдан башга бир фикри јохдур. Она көрә дә муздур Ширинини, комсомол Фәтишин бизи дүшмән һеса- бәб еләмәләри мәнни ағрыдырды. «Ахы бизим нәјимиз буржујдур?! — дејә мән гәзәблә дүшүнүрдүм.

Бир дәфә атамкилин кәндәки кечмиш дүшмәнләри шејтанлыг елә- мишидәр ки, куја биздә бир пук гызыл вар. Бақыдан кәлмиш сарыбә- шиз, чаван бир ЧК ишчисин ики нәфәрлә кечәјарысы кәлиб мұлајим тәрәдә анама (атам кәндә кетмишиди) деди:

— Ханым, дејирләр, сиздә чохла гызыл вар. Ханнш еләјирәм, кәти- рин көрәк нәдир онлар?

Јәгин мәсләјди ки, биздә «чохла гызыл» јох иди. Анам бојунбағыла- рыны, ики-үч үзүјүнү, гызыл гол саатыны, балача бир медалјонуну, бир нечә хырда-хуруш арвад зијнәтини кәтириб төкдү ЧК ишчисинини габа- ғына.

О, јенә мұлајим сәслә сорушду:

— Бәлкә јенә вар?

Анам ачыгы чаваб верди ки:

— Оланы будур! Инанмырсыныз, ахтарын.

Мән фикирләшдим ки, атамнын сәрт чавабына ЧК ишчисини ачы- ғы тутачаг. Анчаг ачығы тутмады. О, ејин мұлајим ифадә илә анама деди:

— Бу зијнәтләри нә үчүн кизләјирсиниз? Нијә өзүңүз, гызыныз тах- мырсыныз?

Анам динмәди. О заман һәмнин оғланла кәлән вә бизим Јерли адамлардан олан дәлләк Әмраһ:

— Јолдаш Чәмнлов, — деди, — бу арвад јалан дејир ичазә вери ахтараг еви.

— Лазым дејил ахтармаг! — дејә ЧК ишчиси она сәрт чаваб верди — Өзү дә гадын барәдә бу нә чүр данышыгдыр?!

Анам буну көзләјирмиш кими рәнки гачмыш һалда дәлләјә ишарә илә деди:

— Буна бизләрдә «мәрдимазар кечәл Әмраһ» дејәрләр, пешәси ејзә ондав-бундан данос вермәкдир.

ЧК ишчиси бу сөһбәттин үстүндән кечәрәк анамдан сорушду:

— Әриниз нә иш көрүр?

Анам деди:

— Һеч бир иш. Гуллуг вермирләр.

— Нијә?

— Нијәсини бундан сорушун, — дејә анам гәзәблә кечәл Әмраһы кестәрди.

ЧК ишчиси јенә сорушду:

— Өзүнүзүн савадыныз вар?

Анам деди:

— Бәли, вар.

ЧК ишчиси чидди ифадә илә деди:

— Әриниз дә, сиз дә ишләјә биләрсиниз. Бәс инди нә илә доланырсыныз?

Анам ачыглы деди:

— Һеч нә илә! Нәјимиз варды, һамысы бу һөкумәт тәзә кәләндә, кәнддә оғурланды.

— Ишләмәк лазымдыр! — дејә ЧК ишчиси тәкрар етди. Бизим дәвләтдә һәр бир дүз адам үчүн иш вар.

Онлар келәндән сонра анам папирос чәкиб, нә барәдә исә хејли дүшүндү. Сонра өзү-өзү илә данышырмыш кими деди:

— Көрүрсүнүз о Бақыдан кәлән оғлан нечә инсанијјәтли адамды?

О адам мәним дә һеч бир заман јадымдан чыхмады.

Мән кечәл Әмраһын бир заман дәлләк олдуғуну билирдим. Нечә дәфә атам сачларымы дүзәлтдирмәк үчүн мәни онун дүканына апармышды. Әмраһ да һәмишә атамы бөјүк һөрмәтлә гаршыларды. Бизә о гәдәр гуллуг кестәрәрди ки, мәним һөвсәләм бир тикә оларды. Атамын һөрмәтлә бир адам олмағындан башга Әмраһын она о гәдәр гуллуг кестәрәјинин бир сәбәби дә јәгин ки, бизим лап касыб вахтымызда да атамын һәр дәфә она үч гат артыг пул вермәси иди.

Мән һеч баша дүшә билмирдим ки, һәмни о дәлләк Әмраһ инди Шәһәр Советинин үзвү оландан сонра нә үчүн бизимлә дүшмән кими рафтар едир. Биздән нәјин гисасыны алыр? Нијә бирдән-бирә белә амансыз адам олуб?

...Биз ибтидаи мәктәбин бешинчи синфини битирәндән сонра Әвәзи атасы апарды Бақыја ки, тәһсилни орда давам етдирсин. Мән дә чох истәјирдим ки, атам мәни дә Бақыја апарсын, мән дә Әвәз кими орда охујум, бизим бу балача шәһәрдә кимин имканы вардыса, ушағыны ибтидаи мәктәби битирәндән сонра апарыб Бақыда охумаға гојурду. Анчаг атам мәни апармады. Баша дүшдүм ки, мәни Бақыда охутмаға атамын күчү чатмыр. Она керә дә чох мајус олуб динмәдим. Әвәздән ајрылмағым дә мәнә јаман тәсир еләди. Биз сөз вердик ки, бир-биримизә мәктүб јазаг.

...Мән шәһәрнимиздаки ики дәрәчәли мәктәбә дахил олдум.